

Task Force za
obrazovanje i mlade
Prošireni proces Graz
Radni stol 1
Pakt o stabilnosti za
Jugoistočnu Europu

ODGOJ I OBRAZOVANJE ZA DEMOKRATSKO GRAĐANSTVO U HRVATSKOJ Izvješće

Vedrana Spajić-Vrkaš

Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju
za ljudska prava i demokratsko građanstvo

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

2002.

Naslov izvornika:
**STOCKTAKING RESEARCH ON POLICIES FOR EDUCATION FOR
DEMOCRATIC CITIZENSHIP IN SOUTHEAST EUROPE:**

Country report:
CROATIA

by **Vedrana Spajić-Vrkaš**

Council of Europe/Conseil de l'Europe (Education for Democratic Citizenship)

Task Force on Education and Youth - Enhanced Graz Process, Working Table 1

Stability Pact for South Eastern Europe

Strasbourg , 3 December 2001

GIV/EDU/CIT (2001) 45 Croatia

Prijevod:

Tamara Božičević Haban

**Prijevod i tiskanje ove publikacije financiralo je
Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske**

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 37.035(072)

SPAJIĆ-Vrkaš, Vedrana

Odgaj i obrazovanje za demokratsko građanstvo u Hrvatskoj : izvješće / Vedrana Spajić-Vrkaš ; <prijevod Tamara Božičević Haban>. - Zagreb : Filozofski fakultet, Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo, 2002.

Prijevod djela: Stocktaking research on policies for education for democratic citizenship in Southeast Europe.

ISBN 953-175-168-4

I. Ljudska prava - Nastavni sadržaji - Hrvatska

II. Demokracija - Nastavni sadržaji - Hrvatska

420513136

Izvješće o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo u Hrvatskoj nastalo je kao dio opsežnog istraživanja provedenog tijekom 2001. godine prema Planu djelovanja Radne grupe 1 (Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo/različitost), u okviru Radne grupe za obrazovanje i mlade - Prošireni program Graz, Pakta o stabilnosti za Jugoistočnu Europu i Vijeća za kulturnu suradnju Vijeća Europe. Cilj projekta bio je prikupiti podatke o politici odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u zemljama Jugoistočne Europe, od ustavnih i prosvjetno-političkih pretpostavki odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću, preko vladinih mjera za provedbu prosvjetno-političkih smjernica, do mišljenja praktičara, osobito predstavnika nevladinih udruga i odgojnoobrazovnih ustanova, o nacionalnim politikama i njihovoj primjeni. Istraživanje se provodilo prema jedinstvenom obrascu koji su zajednički izradili nacionalni i regionalni izvjestitelji. U projektu je sudjelovalo 9 zemalja, odnosno regija (Albanija, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Rumunjska, Slovenija i Srbija). Posebna nacionalna izvješća objedinjena su u publikaciji *Stocktaking Research on Policies for Education for Democratic Citizenship and Management of Diversity in Southeast Europe: Regional Analysis and Intervention Proposals*, koju su izradili regionalni izvjestitelji, Cameron Harrison i Bernd Baumgartl (Strasbourg: Council of Europe, 8. veljače 2002., Doc. DGIV/EDU/CIT /2001/ 45 Final - Regional Report).

Podaci za izvješće o Hrvatskoj prikupljeni su do rujna 2001. godine, dakle u vrijeme kad je većina strateških dokumenata za razvoj odgoja i obrazovanja bila još u izradi i dijelom nedostupna. Taj se nedostatak nastojao otkloniti organiziranjem rasprave o stanju politike i prakse odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u kojoj su, kao fokus-grupa, sudjelovali praktičari - predstavnici nevladinih udruga, udruga mladih i odgojnoobrazovnih organizacija te učiteljskih sindikata i medija. Rezultati rasprave izuzetno su vrijedan dio ovoga izvješća, jer na vidjelo iznose mnoge probleme

u izradi i primjeni politike odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu, koji do sada nisu bili sustavno praćeni, a morali bi biti uzeti u obzir pri izradi reformskih dokumenata u području odgoja i obrazovanja.

Kako je između završetka izvješća i njegova prijevoda na hrvatski jezik nekoliko strateških tekstova službeno potvrđeno (primjerice strategija Vlade RH i dokument Ministarstva prosvjete i športa), a neki su i povučeni (primjerice druga verzija nacrtu Zakona o visokom školstvu), u hrvatskom izdanju su u nekim dijelovima unesene manje izmjene ili se sasvim odstupilo od izvornog teksta.

U razdoblju složenih, ubrzanih i burnih promjena kroz koje prolaze politike i prakse odgoja i obrazovanja u tranzicijskim zemljama, svako izvješće ovakvog tipa za kratko vrijeme postaje “zastarjelo”. No ono i dalje ostaje dokument temeljem kojega je moguće provjeravati opseg i kvalitetu pomaka u odgoju i obrazovanju o čemu ovisi demokratski razvoj Hrvatske.

SADRŽAJ

1. Nacionalni kontekst	7
1.1. Društvo	11
1.2. Politika.....	14
1.3. Kultura.....	16
1.4. Gospodarstvo.....	19
2. Pravni i prosvjetno-politički temelji	21
2.1. Opća razmatranja.....	21
2.1.1. Ustav Republike Hrvatske.....	22
2.1.2. Zakoni u području odgoja i obrazovanja.....	23
2.1.3. Zakoni kojima se štite ljudska prava i slobode te prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina	27
2.2. Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo	29
2.2.1. Kurikulum	29
2.2.2. Strukturalni/organizacijski aspekti	33
2.2.3. Izobrazba učitelja	37
2.3. Poštivanje kulturne različitosti i društvena kohezija	38
2.3.1. Kurikulum.....	38
2.3.2. Strukturalni/organizacijski aspekti	41
2.3.3. Izobrazba učitelja.....	42
2.4. Zajedničke teme	43
2.4.1. Cjeloživotno učenje.....	43
2.4.2. Istraživanje i razvoj.....	44
2.4.3. Međunarodna suradnja.....	45
2.4.4. Osiguranje kvalitete	46
2.4.5. Informacijsko-komunikacijske tehnologije	47
3. Mjere za primjenu prosvjetne politike	49
3.1. Opća razmatranja	49
3.2. Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo	50
3.2.1. Kurikulum.....	50
3.2.2. Strukturalni/organizacijski aspekti	52
3.2.3. Izobrazba učitelja	53

3.3. Poštivanje kulturne različitosti i društvena kohezija	55
3.3.1. Kurikulum	55
3.3.2. Strukturalni/organizacijski aspekti	55
3.3.3. Izobrazba učitelja	58
3.4. Zajedničke teme	58
3.4.1. Cjeloživotno učenje	58
3.4.2. Istraživanje i razvoj	58
3.4.3. Međunarodna suradnja	59
3.4.4. Osiguranje kvalitete	60
3.4.5. Informacijsko-komunikacijske tehnologije	60
3.4.6. Financije	61
4. Pogled iz perspektive civilnog društva	63
4.1. Opća razmatranja	63
4.2. Istraživački postupak	71
4.3. Rezultati	73
4.3.1. Prosvjetna politika i društveni razvoj	73
4.3.2. Politika odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostću	74
4.3.3. Postojeći projekti, programi i akcije u području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostću	77
4.3.4. Prepreke uvođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i promicanje različitosti	82
4.3.5. Mogućnosti za uklanjanje prepreka provođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostću	91
5. Zaključci	93
Literatura	96

1. NACIONALNI KONTEKST

Republika Hrvatska je prema Ustavu iz 1990. godine¹ jedinstvena i nedjeljiva demokratska i socijalna država u kojoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana koji ostvaruju svoju vlast izborom svojih predstavnika i neposrednim odlučivanjem. Njene granice zatvaraju područje od 56.538 km² na kojemu živi 4,784.265 stanovnika (popis iz 1991.; preliminarni rezultati popisa iz 2001. navode brojku od 4,554.000 stanovnika).

Hrvatski narod je tijekom svoje povijesti prolazio kroz burne i diskontinuirane društvene, političke i kulturne promjene. Dokumenti svjedoče da su Hrvati nastanili područje svoje sadašnje domovine u 7. stoljeću. Početkom 10. stoljeća Hrvatska postaje kraljevinom i uživa priznanje Rimskog pape, a proteže se i na područje današnje Bosne i Hercegovine. Nakon gašenja hrvatske dinastije u 11. stoljeću, Hrvatski sabor donosi odluku o očuvanju države uspostavljanjem personalne unije s mađarskim kraljevima. Ta je odluka imala pogubne posljedice za razvitak Hrvatske u narednim stoljećima. Područje koje nastanjuju Hrvati biva razjedinjeno, a pojedini teritoriji dolaze pod upravu različitih vladara (Austro-Ugarske monarhije, Venecije i Otomanskog carstva) koji će njima često međusobno trgovati. Pa ipak, Hrvatski sabor sa sjedištem u Zagrebu, zadržat će dio suvereniteta nad onim područjem koje je bilo priključeno Austro-Ugarskoj monarhiji. U nadležnosti Sabora bio je izbor hrvatskog bana te ustroj i popunjavanje domaće uprave. Iako je do 1848. godine službeni saborski jezik bio latinski i unatoč stalnom sukobu interesa među hrvatskim parlamen-

1) Navedeno prema pročišćenom tekstu Ustava Republike Hrvatske koji je Odbor za Ustav, poslovnik i politički sustav Hrvatskoga sabora donio na svojoj sjednici od 23. travnja 2001. godine, a koji obuhvaća Ustav Republike Hrvatske ("Narodne novine" br. 56/90., 135/97., 8/98. - pročišćeni tekst, 113/2000., 124/2000. - pročišćeni tekst) te Promjenu Ustava Republike Hrvatske objavljenu u "Narodnim novinama" broj 28/2001.

tarnim strankama, kao i napetostima između Zagreba i Beča, odnosno Budimpešte, Sabor je uspio sačuvati određenu razinu autonomije prema Monarhiji. Stoga je uspijevaao djelovati kao integrativni politički čimbenik, osobito od sredine 19. stoljeća kad pitanje stvaranja država-nacija postaje najvažnija pokretačka snaga u Europi. Štoviše, Hrvati su u tom razdoblju očuvali osjećaj “narodnog jedinstva” kroz zajednički jezik, običaje i vjeru. Stanovništvo većinom živi na selu i ima malo dodira sa stranom upravom i formalnim obrazovanjem. Snažan integrativni čimbenik bila je i Rimokatolička crkva koja od srednjeg vijeka vjerske obrede obavlja na hrvatskom jeziku. Očuvanje državnih institucija i nacionalnih simbola, kao i osjećaja narodnog jedinstva među stanovništvom, bili su presudni za izgradnju nacionalne svijesti u 19. stoljeću. Ideju su u svim “hrvatskim zemljama” širili brojni hrvatski intelektualci, umjetnici i političari (Ilirski pokret), napose nakon pokušaja uvođenja mađarskog kao obveznog nastavnog jezika u hrvatske škole. Nacionalni pokret izrasta na ideji da su balkanski Slaveni (Bugari, Hrvati, Srbi, Slovenci) potomci velike ilirske rase i da oni imaju pravo na posebnu, nezavisnu državu, u skladu s tadašnjom tezom da su jezik i lingvistička jedinstvenost temelj političke nezavisnosti i/ili jedinstva.

Kada je nakon Prvog svjetskog rata, 1918. godine, Hrvatski sabor raskinuo veze s Habsburškom monarhijom, Hrvatska ulazi u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba koja je u samo nekoliko mjeseci i bez suglasnosti Hrvatskog sabora preimenovana u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod upravom srpskog kralja. Izravna posljedica tih promjena bilo je raspuštanje Hrvatskog sabora 1920. godine, što je predstavljalo presedan budući da je po prvi puta u svojoj povijesti Sabor ostao neaktivan sve do 1939. godine. U međuvremenu će srpski kralj uvesti diktaturu i još jednom preimenovati postojeću državu u Kraljevinu Jugoslaviju. Te okolnosti će dovesti do oštrih podjela u hrvatskom društvu početkom Drugog svjetskog rata. Na jednoj strani će se naći građani koji su lojalni Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod vodstvom ustaškog pokreta koji na vlast dolazi surađujući s njemačkim i talijanskim nacistima, odnosno fašistima, a na drugoj pristaše antifašističkog pokreta kojega od 1943. godine predvodi Državno antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Prvi su uspjeli Hrvatsku osloboditi srpskog režima na uštrb ljudskih prava i sloboda, pluralizma i socijalnog integriteta, dok su drugi ponudili novi oblik južnoslavenske integracije na uštrb hrvatskih nacionalnih interesa. Do kraja Drugo-

ga svjetskog rata komunisti će uspjeti obezvrijediti ulogu drugih političkih stranaka u antifašističkom pokretu, posebice liberalno i tradicijski orijentirane seljačke vode te kraj rata i raspad ustaškog režima pretvoriti u jednostranačku pobjedu i na tim temeljima graditi poslijeratnu komunističku Jugoslaviju.

Nova država razvila se kao socijalistička federacija šest republika od kojih su pet, rječnikom Anthonyja D. Smitha², bile etničke nacije dok je šestoj (Bosni i Hercegovini), taj status priznat šezdesetih godina 20. stoljeća objedinjavanjem načela religije i etniciteta (Muslimani). Integritet države osiguravao se uz pomoć represivnog aparata preko kojega je Komunistička partija nadzirala sva područja života, prividno djelujući "iz baze". Građanske slobode su bile gušene, liberalne ideje zabranjivane, a nacionalne težnje kažnjavane. Hrvati su u komunističkoj Jugoslaviji proživjeli dva masovna politička egzodusa, jedan neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, a drugi nakon 1971. godine³, pa se drži da je hrvatska dijaspora u to vrijeme narasla na preko dva milijuna emigranata. Potreba za stabilizacijom i političkim osuvremenjivanjem navela je komuniste da 1974. donesu novi Ustav kojim su se uveli elementi konfederalnog ustroja i zajamčila veća samostalnost republikama, odnosno autonomnim pokrajinama.

No Ustav ne samo što nije doveo do sređivanja stanja u zemlji nego je postao uzrokom novih političkih napetosti koje izviru iz nacionalnih i političkih zahtjeva. S propašću komunizma u Europi, Hrvatska i Slovenija se opredjeljuju za dinamičnije demokratske promjene. U proljeće 1990. obje se države, nezavisno jedna od druge, odlučuju provesti višestranačke izbore. U svibnju 1990. Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom osvaja većinu mjesta u Saboru. U prosincu 1990. donesen je novi Ustav, a u svibnju 1991. referendumom se utvrđuje da 94% hrvatskih građana podržava ideju suvereniteta, nezavisnosti i samostalnosti Hrvatske. Oslanjajući se na rezultate referenduma, Hrvatski sabor 25. lipnja 1991. godine donosi Proglas o suverenitetu i nezavisnosti Republike Hrvatske.

Za militantne srpske nacionaliste koji žive na prostoru Hrvatske Proglas predstavlja prijetnju. Manipulirani i naoružavani od strane srpske vlade na čelu s

2) Smith, A. D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1991.

3) Prvi je bio izravna posljedica stradanja Hrvata (ustaša, domobrana i građana) na tzv. Križnom putu i Bleiburgu, a drugi neuspjeha Hrvatskog proljeća.

predsjednikom Slobodanom Miloševićem, koji od beskompromisnog komuniste iznenada postaje militantnim nacionalistom, i Jugoslavenske armije koja ostaje “posljednji bastion komunizma”, hrvatski Srbi pokreću agresivan rat protiv Hrvatske. U samo nekoliko mjeseci, jedna trećina hrvatskog teritorija je okupirana, a skoro pola milijuna građana iseljeno je iz svojih domova. Nakon napada na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, Hrvatska dodatno skrbi za još 300.000 bosansko-hercegovačkih izbjeglica. U ljeto 1995. dio svojih okupiranih teritorija Hrvatska oslobađa vojnom i policijskom akcijom dok se preostali dio (istočna Slavonija) mirno reintegrira u siječnju 1998. godine. Oslobođanje i reintegraciju prati masovni odlazak hrvatskih Srba s ranije okupiranih područja u Srbiju.

U manje od deset godina hrvatski su građani prošli velik broj dubokih kriza i izazova: od poslijekomunističkog entuzijazma, jačanja nacionalne svijesti i izgradnje nacije-države, preko gubitka nacionalnog teritorija, iskustva nesigurnosti, agresije i iseljavanja, do obnavljanja društvene strukture, ponovne izgradnje pluralističkog društva, ozdravljenja nacionalnog gospodarstva i jačanja ljudskih potencijala te obnove prirodnih resursa u cilju daljnjeg razvitka i napretka zemlje.

Nažalost, nezavisnost i ratna pobjeda nisu hrvatskim građanima automatski donijeli i dugoočekivano blagostanje. Dijelom zbog rata, a dijelom zbog autokratskog političkog vodstva, demokratske promjene kroz koje većina postkomunističkih zemalja u tom razdoblju prolazi razmjerno kontinuirano, u Hrvatskoj su zaustavljene. Parlamentarna demokracija je, jednako kao i civilno društvo, ostala nerazvijena. Politička retorika počinje dominirati nad političkom korektnošću i odgovornošću, a politička elita često rabi nacionalistički diskurs kao sredstvo za manipulaciju javnošću. Pravni poredak stavljen je u službu nepotizma, korupcije i samovolje, a prosječan građanin ostaje nezaštićen pred strukturama vlasti. Nacionalni entuzijazam, koji je obilježio početak devedesetih, do kraja devedesetih se pretvorio u društvenu apatiju s nedostatkom vizije, niskom razinom građanske osnaženosti i gotovo nepostojećim sudjelovanjem građana, osobito mladih, u odlučivanju. Proces pretvorbe i privatizacije mnoge je građane lišio prava na sudjelovanje u raspodjeli društvenog bogatstva kojega su upravo oni akumulirali tijekom socijalizma. Politička modernizacija i društveni razvitak izjednačeni su s populizmom i lažnim tradi-

cionalizmom, a društvo se još jednom razdvojilo po ideološkoj, etničkoj i vjerskoj osnovi.

Opći izbori održani 3. siječnja 2000. donose pobjedu dvama političkim blokovima. Jedan blok, koji osvaja 40% biračkih glasova, čine Socijaldemokratska partija Hrvatske i Hrvatska socijalno-liberalna stranka, a drugi, koji osvaja 16 % glasova, okuplja Hrvatsku seljačku stranku, Hrvatsku narodnu stranku, Istarski demokratski sabor i Liberalnu stranku. Nakon preuzimanja vlasti, ta dva bloka formiraju šesteročlanu koaliciju koja je u svom Programu djelovanja za razdoblje 2000.-2004. godine najavila sveobuhvatne promjene s ciljem izvlačenja zemlje iz gospodarske i društvene krize te, štoviše, stvaranja čvrstih temelja za dugoročniji gospodarski i društveni razvitak. Vlada se u tom tekstu obvezala na sljedeća načela:

- razvoj demokracije i civilnog društva
- jačanje tržišnog gospodarstva, i
- pripremanje Hrvatske za integraciju s Europskom unijom

Neki od najvažnijih zadataka koji se spominju su: promjena zakonodavstva u skladu sa standardima Europske Unije; stabilizacija javnih financija i uvođenje djelotvornog upravljanja proračunom; smanjenje moći države i javne potrošnje te racionalizacija korištenja društvenih resursa; jačanje vladavine prava; stvaranje djelotvornije državne i lokalne uprave, odgovorne i pristupačne potrebama i zahtjevima građana te promicanje poduzetništva i kvalitetnog obrazovanja, znanosti i tehnologije.

1.1. Društvo

Iako nam nedostaju obuhvatnije studije o promjenama hrvatskog društva tijekom posljednjeg desetljeća, rezultati nekoliko manjih istraživanja daju naslutiti da je ono tijekom devedesetih poprimilo bipolarnu strukturu. Srednja klasa gotovo je nestala, a društvo se po pitanju prihoda, bogatstva, moći i dominacije podijelilo na dvije suprotstavljene skupine. Na jednoj strani se nalazi manji broj “novopečenih bogataša” koji se u medijima i stručnoj literaturi označava pojmom “mafiokracija”. Ta je skupina, u očima mnogih, jedina izvu-

kla korist iz prijelaza na tržišno gospodarstvo i privatizaciju, osim možda onih koji su povezani s razvojem novih komunikacijskih tehnologija. Svoj dominantan položaj “mafiokracija” je uglavnom osigurala vezama sa strukturama vlasti, osobito s manjim brojem bivših političkih vođa. Parlamentarne promjene iz 2000. godine poljuljale su društveni položaj pripadnika te skupine ali nisu ugrozile njihove ekonomske privilegije, s obzirom da greške procesa pretvorbe i privatizacije do danas nisu valjano preispitane. Drugoj skupini pripada velika većina osiromašenih građana koji žive tek nešto iznad egzistencijalnog minimuma. Najniže položaje u ovoj grupi zauzimaju zaposlenici koji mjesecima rade, a ne primaju plaću, i nezaposleni.

Iako je promjena političke vlasti 2000. godine oslabila ranije čvrsto uspostavljenu vezu između bogatstva, političke moći i dominacije određenih grupa, zbog nedostatka empirijskih pokazatelja, nismo u mogućnosti sa sigurnošću odrediti narav društvene prohodnosti i mehanizme društvenog prestrukturiranja u današnjoj Hrvatskoj. Tako i pitanje reproduciranja društvenog položaja ostaje otvoreno, pa nam valja odgovoriti je li on rezultat utjecaja obiteljskih ili “zemljačkih” veza, etničkog ili nacionalnog podrijetla, odnosno političke ili stranačke pripadnosti, ili pak više ovisi o stupnju obrazovanja i/ili tržišnim zakonima. Svakodnevno iskustvo potvrđuje da je uloga obrazovanja u vertikalnoj prohodnosti prema višim društvenim položajima i dalje ograničena, da etničko ili nacionalno podrijetlo igraju sve manju ulogu te da stranački i nepotistički mehanizmi još uvijek prevladavaju, iako tržišne snage mogu ubrzo izmijeniti takve odnose.

Druga dva važna obilježja hrvatskog društva su demografski gubici i depopulacija, odnosno izumiranje, osobito otočkog područja. Indirektni i direktni gubici stanovništva posljedica su ratova i negativne migracijske bilance tijekom 20. stoljeća. Naprijed je spomenuto da više od 2,000.000 prve, druge i treće generacije Hrvata živi u dijaspori. Procjenjuje se također da je kao direktna i indirektna posljedica Domovinskog rata Hrvatsku tijekom devedesetih ukupno napustilo 250.000-350.000 njenih građana. Više od 20.000 osoba izgubilo je život ili je proglašeno nestalima, a preko 30.000 danas žive kao invalidi. Također se drži se i da je preko 120.000 mladih emigriralo u razvijene zemlje diljem svijeta te da je gotovo isto toliko hrvatskih Srba koji su živjeli na okupiranim područjima napustilo zemlju nakon reintegracije.

Kao što niže navedene brojke pokazuju, prosječna starost hrvatskog stanovništva je visoka, a stopa prirasta nepovoljna. Mortalitet je nešto viši od nataliteta (11,3 u odnosu na 11,2), što proizvodi negativni prirodni prirast od -0,1. Demografski trendovi su pozitivni u urbanim središtima, a negativni u gotovo svim ruralnim područjima, osobito na manjim otocima koje već jedno stoljeće pogađa proces neprekidne depopulacije i izumiranja. Unatoč tome što veze između roditelja i djece ostaju čvrste tijekom cijelog života pojedinca, hrvatske obitelji uglavnom su uredene kao dvogeneracijske zajednice s prosječno 3,1 članom domaćinstva. Do 1991. godine više od polovice stanovništva (54,29 posto) živjelo je u 14 urbanih središta, gradova i manjih mjesta, uključujući glavni grad Zagreb, koji danas ima oko 1 milijun stanovnika.

Struktura stanovništva po spolu i dobi te očekivanom životnom vijeku, sljedeća je:

Stanovništvo po spolu (prema popisu iz 1991.)

Ukupno	4,784.265	%
Muškarci	2,318.623	48,5
Žene	2,465,642	51,5

Stanovništvo po dobi (prema popisu iz 1991.)

0-14	19,8
15-24	13,6
25-64	55,0
65 i više	11,6

Očekivano trajanje života u času rođenja prema spolu (1998. - 1990.):

Ukupno	72,27
Muškarci	68,59
Žene	75,95

Obrazovna struktura stanovništva u dobi od 15 godina i više (prema popisu iz 1991., u postocima)

	Ukupno	muškarci	žene
bez škole ili nepoznato	10,1	6,3	13,5
4-7 razreda osnovne škole	21,2	17,6	24,6
završena osnovna škola	23,4	22,4	24,2
strukovna škola	12,7	17,8	8,0

tehnička škola	11,5	12,3	10,9
gimnazija	9,5	10,9	8,1
srednja škola drugog profila	2,3	1,8	2,8
viša škola	4,0	4,5	3,7
fakultet i umjetnička akademija	5,3	6,4	4,2

Struktura nepismenih u dobi od 10 godina i više, prema spolu (prema popisu iz 1991., u postocima)

Ukupno	2,97
Muškarci	1,16
Žene	4,78

1.2. Politika

Hrvatska je politički ustrojena kao parlamentarna višestranačka republika. Središnja vlast djeluje u skladu s načelom podjele te suradnje i uzajamnog nadzora između zakonodavne (Sabor), izvršne (predsjednik Republike i Vlada) te sudske vlasti. Djelovanje središnje vlasti nadalje je ograničeno Ustavom utvrđenim pravom na lokalnu i regionalnu samoupravu. Vrhovni nositelj izvršne vlasti u Republici Hrvatskoj je predsjednik.

Hrvatsku političku scenu čini nekoliko po broju članova i širini utjecaja velikih i srednjih stranaka te velik broj manjih lokalnih stranaka koje imaju specifične političke interese i programe. Iako velikom broju stranaka nedostaje jasna politička usmjerenost, veće stranke su, osim nekoliko iznimaka, sve stabilnije i dobro raspoređene na kontinuumu od lijeve do desne političke opcije. Politički pluralizam ogleda se u postojanju 74 stranke koliko ih je do lipnja 2001. bilo registrirano pri Ministarstvu uprave i pravosuđa. Političke i druge interese nacionalnih i etničkih zajednica ili manjina zastupa sedam stranaka, i to:

- 4 srpske (Nezavisna demokratska srpska stranka, Stranka podunavskih Srba, Srpska narodna stranka i Baranjska srpska demokratska stranka)
- 1 talijanska (Talijanska demokratska unija)
- 1 romska (Stranka hrvatskih Roma).

Srpska narodna stranka ima jedno mjesto u Saboru.

Od 1990. do 2000. godine većinu zastupničkih mjesta u Saboru imala je Hrvatska demokratska zajednica. Na parlamentarnim izborima 3. siječnja 2000. godine, dva opozicijska bloka osigurala su 56% glasova birača te naknadno osnovala šesterostranačku koalicijsku vladu (Hrvatska socijalno-liberalna stranka, Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska narodna stranka, Liberalna stranka, Istarski demokratski sabor), na čelu s predsjednikom Socijal-demokratske partije Hrvatske, Ivicom Račanom. Kandidat Hrvatske narodne stranke, Stjepan Mesić, pobijedio je na predsjedničkim izborima. Postotak mjesta koje zauzimaju pojedine stranke u Saboru je sljedeći:

• Socijal-demokratska partija Hrvatske (SDP)	30,46%
• Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)	27,15%
• Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSL)	14,60%
• Hrvatska seljačka stranka (HSS)	10,60%
• Istarski demokratski sabor (IDS)	2,65%
• Demokratski centar (DC)	2,65%
• Hrvatska stranka prava (HSP)	2,65%
• Hrvatska narodna stranka (HNS)	1,32%
• Liberalna stranka (LS)	1,32%
• Primorsko-goranska stranka (PGS)	1,32%
• Hrvatska kršćansko-demokratska unija	0,66%
• Hrvatski nezavisni demokrati	0,66%
• Slavonsko-baranjska hrvatska stranka	0,66%
• Srpska narodna stranka	0,66%

Iako šesterostranačka koalicija prolazi kroz brojne krize, a u međuvremenu je izlaskom IDS-a još i reducirana na “petorku”, te iako je djelovanje vlade i upravljačkih struktura još opterećeno političkim podjelama, koalicija je pokazala da je politički dijalog moguće uspostaviti na svim razinama. Vlada je u nekim sektorima započela pregovore s lokalnim vođama, nevladinim i profesionalnim organizacijama oko izrade, financiranja i provođenja političkog programa, zakona i programa djelovanja. Ipak, promjene su još spore i često ometane pretjeranom politizacijom javnog i profesionalnog života.

1.3. Kultura

Hrvatska je multikulturalna, multilingvalna, multireligijska i multietnička zemlja. Multikulturalnost se u najširem smislu odnosi na razlike u načinu ili stilu života. U Hrvatskoj se one uglavnom iskazuju kao razlike između regija, grada i sela, rodne/spolne razlike te kao razlike između dobnih skupina. Multilingvalnost se odnosi na službenu uporabu više jezika i pisama (najčešće kao dvojezičnost u onim područjima u kojima većinsko stanovništvo pripada nacionalnoj/etničkoj zajednici ili manjini), ili na svakodnevnu komunikaciju građana koji pripadaju različitim jezičnim skupinama. Ta se kategorija može proširiti i na dijalektalne i regionalne jezične razlike koje susrećemo kako u većinskoj, tako i u nekim manjinskim zajednicama. Multireligioznost se odnosi na postojanje različitih vjerskih praksi, uključujući ateizam. Multietničnost odražava razlike u etničkoj (samo)identifikaciji hrvatskih građana. Hrvatski pravni sustav razlikuje etničke i nacionalne zajednice ili manjine, odražavajući time dualizam naslijeđen iz vremena komunizma. Status nacionalne manjine ima ona grupa koja svojim podrijetlom pripada matičnom narodu koji živi u svojoj vlastitoj državi (npr. Albanci, Mađari). Etnička manjina je pak grupa koja se po svom podrijetlu razlikuje od većinskog hrvatskog stanovništva, ali za razliku od nacionalne manjine ne pripada narodu koji ima vlastitu državu (npr. Romi). Te grupe *de jure* uživaju jednaka prava i jamči im se jednaka pravna zaštita. Vjerojatno je to razlog da se u članku 3. pročišćenog teksta Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, kojim se jamči jednaka zaštita svim osobama koje pripadaju manjinama, sve manjine navedene poimence kao nacionalne manjine, uključujući Rome.

Prema popisu iz 1991. godine, Hrvati čine 78,1% ukupnog stanovništva. Ostatak otpada na 22 manjinske grupe koje prema preambuli pročišćenog teksta Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, čine: Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Grci, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi i Židovi. Pet od 22 su tzv. "nove nacionalne manjine" nastale raspadom bivše

Jugoslavije u sklopu koje su bili dijelovi konstitutivnih naroda (Bošnjaci - ranije Muslimani, Crnogorci, Makedonci, Slovenci i Srbi).

Etnička struktura stanovništva Hrvatske je sljedeća (popis iz 1991., u postocima):

Hrvati	78,1
Srbi	12,2
Muslimani	0,9
Slovenci	0,5
Mađari	0,5
Talijani	0,4
Česi	0,3
Albanci	0,2
Crnogorci	0,2
Ostali	6,7

Romi čine 0,14% ukupnog stanovništva Hrvatske. Ta je grupa ostala malobrojna tijekom povijesti, no u novijim procjenama nekih romskih udruga spominje se brojka od oko 40.000 osoba romskog podrijetla, što je preko šest puta više od službenih podataka prikupljenih popisom iz 1991. godine. Ta razlika bi se mogla pripisati stalnoj (re)migraciji romskog stanovništva tijekom posljednjeg desetljeća, ali i dugogodišnjoj stigmatizaciji i segregaciji kojima su Romi bili izloženi u bivšoj Jugoslaviji. Preko dvije trećine hrvatskih Roma su starosjedioci. Više od 70% ih stanuje u sedam gradskih središta, a druga po veličina skupina nastanjuje neka predgrađa Zagreba. Uvjeti života većine Roma krajnje su nepovoljni: neprimjereno stanovanje, nedostatak pitke vode i električne struje, nepismenost, visoka stopa nezaposlenosti itd. Prosječna romska obitelj ima tri puta više djece od prosječne hrvatske obitelji, a istovremeno raspolaže sa znatno manje sredstava za život. Oko 30% obitelji ima četvero ili petero djece. Romi se međusobno razlikuju po dijalektu, vjeri i mjestu stanovanja. Većina (70%) su *Bajaši*, koji govore posebnim romskim dijalektom (*Ljimba alu Bajašalor*), a pripadaju ili katoličkoj ili pravoslavnoj crkvi. *Romani čib* dijalektima govore *Lovari*, *Kalderaši* i *Kanjari* koji se izjašnjavaju ili kao katolici ili kao pravoslavci te *Arlije*, *Gurbeti* i *Dambasi* koji pripadaju islamskoj vjeri. Pripadnici prve dvije grupe sebe smatraju autohtonim hrvatskim Romima i suzdržljivi su prema pripadnicima treće grupe koji su zadnjih

godina doselili iz različitih krajeva bivše Jugoslavije. Unutargrupne podjele negativno se odražavaju na promicanje romskih interesa u Hrvatskoj. Romi danas imaju 16 svojih udruga i institucija koje djeluju zasebno, bez zajedničkog programa, što dodatno otežava utvrđivanje i ostvarivanje njihovih općih i zajedničkih interesa.

Struktura stanovništva prema vjeroispovijedi je sljedeća (popis iz 1991.):

Rimokatolici	76,5
Pravoslavci	11,1
Muslimani	1,2
Protestanti	1,4
Ateisti	3,9
Ostali ili nepoznato	6,9

Ekumenski dijalog vodi se već neko vrijeme na razini visokih predstavnika dominantnih religija, ali je do sada vrlo malo postiglo na nižim razinama crkvene hijerarhije i među vjernicima. Sloboda savjesti i vjeroispovijesti te slobodno i javno očitovanje vjere ili drugog uvjerenja zajamčeni su Ustavom Republike Hrvatske. Člankom 41. nadalje se utvrđuje se da su sve vjerske zajednice jednake pred zakonom i odvojene od države. No proces “privatizacije” vjere još je na početku. Transformacija Katoličke crkve iz nekadašnje uloge nacionalnog čuvara u modernu građansku ustanovu teče u Hrvatskoj, kao i u mnogim drugim postkomunističkim zemljama, diskontinuirano i usporeno zbog dugog razdoblja tijekom kojega su vjerski osjećaji uporabljivani i zlouporabljivani u političke svrhe.

U Republici Hrvatskoj u službenoj su uporabi hrvatski jezik i latinično pismo. Članak 12. Ustava određuje da se u “pojedininim lokalnim jedinicama uz hrvatski jezik i latinično pismo u službenu (se) uporabu može uvesti i drugi jezik te ćirilčno ili koje drugo pismo pod uvjetima propisanim zakonom” (za detaljniju razradu ovog pitanja vidi naredno poglavlje).

Obilježja hrvatske države proizlaze iz povijesti hrvatskoga naroda. Zastava simbolizira ujedinjenje hrvatskih povijesnih zemalja. Crvena, bijela i plava boja koje su na zastavi položene vodoravno odabrane su kao boje Ilirskog pokreta iz 19. stoljeća, poznatog kao Hrvatski narodni preporod. U središtu zastave nalazi se štitoliki grb, površina kojega je prekrivena crvenim i srebrnim

kvadratima, a vrh ukrašen krunom sastavljenom od pet povijesnih simbola: najstarijim hrvatskim grbom te grbovima Dubrovačke Republike, Dalmacije, Istre i Slavonije.

Dani koji se slave kao državni praznici su⁴: Nova Godina, Uskrсни ponedjeljak, Praznik rada, Tijelovo, Dan državnosti, Dan antifašističke borbe, Dan domovinske zahvalnosti, Dan neovisnosti, Velika Gospa, Dan spomena na duše umrlih i Božićni blagdan. Dani koji se službeno priznaju osobama koje pripadaju vjerskim i nacionalnim manjinama su: Sveta Tri Kralja, (rimokatolici), Božić po Julijalnskom kalendaru (pravoslavci), Ramazan Bajram i Kurban Bajram (muslimani) te Roš Hašana i Jom Kipur (Židovi).

1.4. Gospodarstvo⁵

Sve doskora Hrvatska je bila suočena s dubokom gospodarskom krizom koja se pojavila kao posljedica tranzicijske recesije i ratnog pustošenja. Zemlja je pretrpjela direktne i indirektno ratne štete koje su procijenjene na 236,4 milijuna kuna (37,4 milijuna američkih dolara). Bruto domaći proizvod u 1991. godini pao je za 21,1%, u 1992. za dodatnih 17,7%, a u 1993. za još 8%. Od ukupno 488⁶ općina, 362 ih je u nekoj mjeri stradalo tijekom rata, a oko 1.200 poduzeća je pretrpjelo direktne štete. Rat je doveo do gubitka od 150.000 radnih mjesta. Velika područja obradive zemlje su još minirana i ne koriste se. Do ljeta 2001. godine industrijski i turistički kapaciteti bili su reducirani na jednu trećinu predratnih kapaciteta. Struktura nekadašnjeg gospodarstva u kojoj je na poljoprivredu otpadalo 10%, na industriju 30% i na uslužne djelatnosti 60%, bila je ozbiljno narušena. Istovremeno je izrazito povećana potrošnja zbog potreba izgradnje države, velikih troškova obrane i obnove te smještaja izbjeglica i prognanika, potrebe povećanja društvenog blagostanja te skupog državnog aparata. Između 1991. i 1999. godine potrošnja javnog sektora povećana je za više od 16%.

4) Navode se sada važeći praznici.

5) Prikaz je nastao na temelju domaćih i međunarodnih izvješća i drugih materijala koji su bili dostupni u vrijeme pisanja ovoga teksta.

6) U međuvremenu je broj općina smanjen na 416.

Neki od pokazatelja stanja u gospodarstvu za 1998. i 2000. prikazani su u sljedećoj tablici:

Selektivni ekonomski pokazatelji*	1998.	2001.(mjesec)
Bruto domaći proizvod - BDP (u mil. US\$)	21,628	21,195
Realni bruto domaći proizvod (% stope rasta)	2,52	4,21
Realna osobna potrošnja (% stope rasta)	-0,6	5,3 (I-IV)
Realna opća potrošnja Vlade (% stope rasta)	2,3	-2,7 (I-III)
Realna ulaganja (% stope rasta)	2,5	11,6 (I-III)
Industrijska proizvodnja (godišnje, % promjene)	3,7	7,0 (I-III)
Trgovinski balans (u mil. US\$)	-4,147	1,853 (I-V)
Unutarnji javni dug (u mil. US\$)	15.047,8	22.900,2 (IV)
Vanjski javni dug (u mil. US\$)	21.049,7	43.430,3 (IV)
Ukupni javni dug (% od BDP-a)	26,2	38,2
Stopa nezaposlenosti (godišnje, % promjene)	17,2	22,75 (I-IV)
Prosječna mjesečna neto plaća (godiš., % promjene)	12,8	8,3 (I-III)

* Izvor: Ured Svjetske banke u Zagrebu (prema podacima Državnog zavoda za statistiku, Hrvatske narodne banke i Ministarstva financija Republike Hrvatske).

U posljednje vrijeme program stabilizacije počinje pokazivati prve znakove gospodarskog oporavka. Trend poboljšanja zabilježen je u izvozu, industrijskoj proizvodnji, trgovini na malo, plaćama i broju turističkih noćenja. Privatizacija je većim dijelom dovršena; skoro dvije trećine gospodarskog sektora je privatizirano, a više od tri četvrtine aktive banaka nalazi se u privatnim rukama. U 2000. godini vlada je smanjila troškove za oko 5% BDP-a i nastavila sa smanjenjem u 2001. godini. Pa ipak, zbog visokih poreza znatan dio gospodarske aktivnosti još uvijek se odvija "na crno" što smanjuje profitabilnost u formalnom sektoru. Stopa ulaganja i dalje je vrlo niska.

2. PRAVNI I PROSVJETNO-POLITIČKI TEMELJI

2.1. Opća razmatranja

Hrvatske vlasti pripremaju se za opsežne i sveobuhvatne promjene zakonodavnog sustava. Izrađen je velik broj prijedloga novih zakona koji bi trebali dovesti do izgradnje djelotvornijeg nacionalnog sustava, a u svrhu zadovoljavanja potreba demokratskog razvoja hrvatskog društva i njegova usklađivanja s europskim integracijskim procesima. Te se promjene primjeraju tekstu *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Europske unije i njenih država članica, i Republike Hrvatske*, potpisanim u svibnju 2001. godine, kao i drugim međunarodnim i nacionalnim sporazumima.

Hrvatska je potpisala i ratificirala veliki broj međunarodnih i europskih pravnih instrumenata koji su značajni za promicanje odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanja različitosti, uključujući *Europsku okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina* i *Konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije*. Vlada u posljednje vrijeme razmatra mogućnost prihvaćanja članka 14. Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije po kojemu bi pojedinci i grupe mogli izravno upućivati svoj prigovor UN-ovom Odboru za ukidanje rasne diskriminacije.

U daljnjem tekstu prikazane su tri grupe dokumenata:

- ustavne odrebe
- zakoni o odgoju i obrazovanju
- zakoni o zaštiti ljudskih prava i sloboda te prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina

2.1.1. Ustav Republike Hrvatske

Ustav u članku 3. određuje da su najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske “sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost spolova, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav.” Članak 14. utvrđuje temeljno načelo jednakosti pred zakonom, kao i pravo svake osobe na sva prava i slobode, neovisno o njenoj “rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama.” Među građanskim i političkim slobodama, Ustav u članku 38. izrijekom jamči slobodu mišljenja i izražavanja, uključujući slobodu medija, te zabranjuje cenzuru, a u članku 39. određuje da je svako pozivanje ili poticanje na rat, nasilje, nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, ili bilo koji oblik nesnošljivosti, zabranjeno i kažnjivo.

Člankom 15. Ustava utvrđuju se prava osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama. Republika Hrvatska jamči ravnopravnost svim osobama koje pripadaju manjinama, posebice slobodu izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodnu uporabu svoga jezika i pisma te pravo na kulturnu autonomiju. Pored općeg biračkog prava, Ustav predviđa da se svim osobama koje pripadaju nacionalnim manjinama zakonom može osigurati i posebno pravo da biraju svoje zastupnike u Hrvatski sabor. Ravnopravnost i zaštita prava nacionalnih manjina uređuju se ustavnim zakonom koji se donosi u skladu s postupkom određenim za donošenje organskih zakona.

Člankom 40. jamči se sloboda savjesti i vjeroispovijedi te sloboda javnog očitovanja vjere ili nekog drugog uvjerenja, dok se u članku 41. određuje da su “(s)ve vjerske zajednice jednake pred zakonom i odvojene od države.” Podložne samo onim ograničenjima koja proizlaze iz zakona, vjerske zajednice imaju slobodu javno obavljati svoje vjerske obrede, osnivati i upravljati školama i učilištima te socijalnim i dobrotvornim ustanovama, a u svom djelovanju “uživaju zaštitu i pomoć države.”

U člancima 65. i 66. postavljaju se temeljna načela za područje odgoja i obrazovanja. Ustav određuje da je osnovno školovanje obvezatno i besplatno, a da je srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje svakome dostupno pod jed-

nakim uvjetima i u skladu sa sposobnostima. Uz poštivanje odgovarajućih zakona, moguće je osnivati privatne škole i učilišta. Nadalje, člankom 67. jamči se autonomiju sveučilišta i, sukladno zakonu, samostalnost sveučilišta u donošenju odluka o svom ustrojstvu i djelovanju.

2.1.2. Zakoni u području odgoja i obrazovanja

Zakon o predškolskom odgoju i naobrazbi

Zakon određuje predškolski odgoj i obrazovanje kao sastavni dio hrvatskog odgojnoobrazovanog sustava koji započinje u jaslicama i vrtiću, a završava sa srednjom školom. Pojedinim odredbama utvrđuju se načela jednakosti u dostupnosti odgoju i obrazovanju, slobode roditeljskog izbora i humanističkog pristupa razvoju djeteta kao temeljima predškolskog odgoja i obrazovanja. Zakonom se potiče raznolikost oblika rada u predškolskom odgoju i obrazovanju, uključujući alternativne i kratkoročne programe te programe pripreme za polazak u školu. Određuje se također da nositelji predškolskih programa mogu biti civilne, privatne ili vjerske organizacije. Glavno težište je na zadovoljavanju sveobuhvatnih potreba djece predškolske dobi, ostvarenju njihove dobrobiti i razvoju njihovih prosocijalnih kompetencija, kao i na zadovoljavanju interesa roditelja, u skladu s visokim kriterijima humanističkog i razvojnog pristupa.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnom školstvu i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o srednjem školstvu

Zakoni o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnom školstvu i Zakona o srednjem školstvu usvojeni su u Saboru u lipnju 2001. godine, nakon niza neuspjelih pokušaja da se dođe do cjelovitog i sveobuhvatnog zakona o odgoju i obrazovanju. Dva su čimbenika imala odlučujući utjecaj na pokretanje promjena: zahtjev za decentralizacijom financiranja i zahtjev za većom autonomijom škole i lokalne zajednice u odlučivanju i upravljanju. Među ostalim razlozima spominje se i potreba za uspostavom veće odgovornosti na lokalnoj razi-

ni. Nažalost, neke od važnijih sistemskih strategija što su se odnedavno pojavile u svijetu, kao što su odgovornost temeljena na standardu, cjelovito reformiranje škole, tržišne strategije te zajednički sustav horizontalnog i vertikalnog odlučivanja, u Hrvatskoj još nisu postale predmet rasprave niti su pravno definirane.

Oba zakona priznaju školi status pravne osobe. Osnivači odgojnoobrazovnih ustanova mogu biti Republika Hrvatska, jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave, vjerske zajednice i druge pravne i privatne osobe. Javne potrebe u osnovnom školstvu utvrđuju se prema pedagoškom standardu osnovnog školstva u Republici Hrvatskoj koji donosi Sabor. Nastava se u svim školama ostvaruje na hrvatskom jeziku, osim u onima koje rade po programu nacionalne manjine, ali i onima koje, uz suglasnost ministra, provode međunarodni program. Zakon predviđa mogućnost rada po alternativnom programu, odnosno metodi te potvrđuje pravo roditelja i učenika na izbor vrste, oblika i metoda osnovnog školovanja. Škola svojim statutom uređuje način na koji obavlja odgojnoobrazovnu djelatnost, kao i ovlaštenja upravljačkih i stručnih tijela, uključujući način i postupak imenovanja ravnatelja i rad vijeća roditelja. Središnje upravno tijelo škole je školski odbor sastavljen od predstavnika učitelja, predstavnika roditeljskog vijeća i lokalnih/regionalnih vlasti. U srednjoj školi predstavnici vijeća učenika mogu sudjelovati u radu tijela škole kada se donose odluke o pravima i odgovornostima učenika, ali nemaju pravo odlučivanja. Školski odbor je isključivo odgovoran za imenovanje ravnatelja. Zakonima se također utvrđuje da središnje i lokalne, odnosno regionalne vlasti zajednički financiraju javne škole. Sredstva iz Državnog proračuna osiguravaju se za, *inter alia*, plaće i stručno usavršavanje učitelja, povećane troškove provođenja programa na jeziku i pismu manjina, programe za darovite učenike, informatizaciju škola, sufinanciranje privatnih škola i kapitalne investicije. Odgoj i obrazovanje u osnovnoj i srednjoj školi za učenike koji pripadaju nacionalnim manjinama ostvaruje se prema odredbama Zakona o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina.

Zakon o visokom školstvu

Nacrt novog zakona o tercijarnom obrazovanju pripremljen je i upućen na raspravu i reviziju pred akademsku zajednicu⁷. Pisan je pod utjecajem standarda *Bolonjske deklaracije* kao i *CRE-ova Međunarodnog pregleda kvalitete ustanova* (CRE International Institutional Quality Review) te *Izvješće Sveučilišnog programa gostujućih savjetnika za projekte Salzburškog seminara* (Report of the University Project Visiting Advisors Programme of the Salzburg Seminar). Očekuje se da će novi zakon biti usmjeren rješavanju glavnih slabosti postojećeg visokoškolskog sustava, posebice pitanjima autonomije u odlučivanju o zaposlenicima i raspodjeli sredstava, akademskim slobodama, standardima postignuća, evaluaciji i kontroli kvalitete, transparentnosti i odgovornosti, partnerstvu u financiranju, unutarinstitucionalnoj i izvaninstitucionalnoj suradnji, a napose suradnji između Ministarstva znanosti i tehnologije (odgovornog za sektor tercijarnog obrazovanja, uključujući obrazovanje budućih učitelja) i Ministarstva prosvjete i športa (odgovornog za sektor pred-tercijarnog obrazovanja i stručno usavršavanje učitelja) itd.

Važeći Zakon o visokom školstvu (članak 3.) priznaje načelo akademske autonomije i akademskih sloboda (slobodu znanstvenog, umjetničkog i tehnološkog istraživanja i stvaranja; autonomiju u izradi obrazovnih, znanstvenih, umjetničkih i stručnih programa; imenovanje zaposlenika i voditelja ustanova, odlučivanje o pravilima studiranja i kriterijima upisa studenata, određivanje unutarnje organizacije itd.), ali ne određuje odgovarajuće standarde, uvjete i kontrolne mehanizme za primjenu načela autonomije.

Zakon o znanstvenoistraživačkoj djelatnosti

Kao i kod Zakona o visokom školstvu i nacrt novog Zakona o znanstvenoistraživačkoj djelatnosti prolazi postupak revizije od strane istraživačkih ustanova i sveučilišta⁸. Rezultati projekta o Znanstvenim politikama u tranzicijskim

7) Odnosi se na drugu verziju nacрта Zakona o visokom školstvu koja je u međuvremenu (travanj 2002.) zamijenjena trećom verzijom - radnim tekstom Zakona o znanosti i visokom obrazovanju.

8) U vrijeme pisanja ovoga Izvješća radna verzija Prednacrt prijedloga zakona o znanosti, odnosno znanstvenoistraživačkoj i razvojniistraživačkoj djelatnosti, objavljena u studenome 2001., još nije bila dostupna.

zemljama jugoistočne Europe - analiza slučaja, ukazuju na dugotrajnu marginalizaciju i stagnaciju razvojnoinstraživačkog područja u Hrvatskoj što se može dovesti u vezu s nedostatkom svijesti o važnosti znanstvenog istraživanja za društveni razvoj. Hrvatska nema sistemski i dugoročno planiranu politiku znanstvenog istraživanja. Ulaganje u znanost daleko je ispod europskih standarda - danas jedva doseže 0,40% BDP-a, financiranje je još uvijek centralizirano, a upravljanje ispolitizirano, infrastruktura i sustavi potpore su nerazvijeni, međunarodno priznati mehanizmi evaluacije i kontrole kvalitete nisu uspostavljeni, a dinamička interakcija između znanosti, države i javnosti još nije postignuta.

Važeći zakon propisuje da se okvirni znanstvenoistraživačke djelatnosti u Hrvatskoj određuju prema Nacionalnom znanstvenoistraživačkom programu. Člankom 6. utvrđena su sljedeća načela kao temelj znanstvenog istraživanja: a) sloboda istraživanja i kreativnosti; b) pristup javnosti rezultatima istraživanja; c) zaštita prava na intelektualno vlasništvo; d) kompetitivnost znanstvenih programa i prijedloga; e) neotuđivost i nepovredivost čovjekove individualnosti i dostojanstva; f) znanstvena etika i odgovornost znanstvenika za rezultate svoga rada; g) zaštita okoliša; h) povezanost znanstvenog istraživanja i visokog obrazovanja te i) međunarodna znanstvena suradnja.

Zakon o studentskom zboru

U pripremi je novi Zakon o studentskom zboru⁹⁾ koji bi trebao osigurati veći utjecaj studenata u procesu odlučivanja na sveučilištima i veleučilištima. Postojeći zakon priznaje studentima i njihovim predstavnicima pravo da sudjeluju u upravljanju visokim učilištima ili fakultetima na prilično pasivan način. Oni imaju pravo: a) odrediti i provoditi svoje programe u području obrazovanja, kulture, športa i tehničke kulture, kao i druge njima zanimljive programe koji se financiraju iz Državnog proračuna i drugih izvora; b) organizirati i provoditi programe koji unaprjeđuju društveni i ekonomski položaj studenata; c) imenovati svoje predstavnike u međunarodne studentske i druge odgovarajuće organizacije; d) dostaviti komentare na nacрте propisa kojima se uređuje njihov studentski, kao i njihov društveni i ekonomski položaj; e)

9) Odnosi se na verziju iz srpnja 2001.

podržati usvajanje propisa koji su u njihovu interesu i f) ispunjavati zadatke koji proizlaze iz drugih zakona ili statuta.

2.1.3. Zakoni kojima se štite ljudska prava i slobode te prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina

Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina (Ustavni zakon o ljudskim pravima)

Hrvatske vlasti u procesu su izrade nacрта novog ustavnog zakona o pravima manjina u dogovoru s Venecijanskom komisijom, uglavnom u svrhu rješavanja određenih nedostataka u primjeni prava manjina. Postojeći Zakon ekstenzivno jamči prava i slobode nacionalnim i etničkim zajednicama ili manjinama u najvažnijim područjima života, uključujući nediskriminaciju i ravnopravnost, slobodu sudjelovanja u javnom životu, zaštitu od bilo kojeg čina kojim bi se ugrozio njihov opstanak; slobodu izbora i zaštitu identiteta, slobodu izbora u odgoju i obrazovanju, javnu i privatnu uporabu jezika i pisma, slobodu vjeroispovijedi, pristup medijima, razvoj i zaštitu kulturnog naslijeđa, slobodu posjedovanja i javne uporabe etničkih znamenja i simbola, kao i slobodu samorganiziranja i udruživanja radi zaštite vlastitih interesa. U članku 5. izrijekom se jamči pravo na kulturnu autonomiju. Nadalje, Zakon se osvrće i na pitanja sudjelovanja manjina u javnim poslovima i njihova zastupanja na državnoj i lokalnoj razini, uključujući posebna administrativna rješenja u područjima u kojima manjine čine znatan dio stanovništva. Zakon sadrži i odredbu kojom se priznaje poseban status područjima na kojima etničke manjine čine većinu, a koja je izmjenama Zakona iz 2000. godine ponovno stupila na snagu nakon što je nekoliko godina bila povučena. Člankom 4. jamči se državna potpora unaprijednju odnosa između manjina i njihovih matičnih država s ciljem poticanja njihova nacionalnog, kulturnog i jezičnog razvoja.

Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj

Ovim Zakonom se utvrđuju uvjeti pod kojima se službeno mogu rabiti jezici i pisma nacionalnih manjina ravnopravno s hrvatskim jezikom i latiničnim pismom. Ravnopravnost se jamči, između ostaloga, u radu predstavničkih i izvršnih tijela, u postupku pred upravnim tijelima, u sudskom postupku, u ispisi vanju natpisnih ploča javnih tijela i ustanova, određivanju naziva ulica, mjesta i geografskih područja, itd. Odredba važi: a) za gradove, općine i županije u kojima pripadnici neke manjine čine većinu; b) kada je ravnopravna uporaba jezika i pisma određene manjine predviđena međunarodnim ugovorom kojega je Hrvatska stranka; c) kada je ravnopravna uporaba propisana statutom općine ili grada i d) kada se ravnopravna uporaba priznaje u radu upravnih tijela statutom županije u kojoj se nalaze općine i gradovi na koje se odredba primjenjuje. U svakom slučaju, službena uporaba jezika i pisma nacionalne manjine mora biti odobrena i utvrđena propisima lokalne jedinice.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina

Zakon postavlja okvir za primjenu prava nacionalnih manjina na odgoj i obrazovanje na njihovu jeziku i pismu od predškole do sveučilišta, uključujući redovite škole i druge oblike odgoja i obrazovanja, kao što su seminari te ljetne i zimske škole. Drugim se zakonima uređuje organizacija i upravljanje takvim školama, kao i njihov pravni status. Zakon omogućuje osnivanje manjinskih škola i/ili razreda s manjim brojem učenika od onog koji je predviđen za većinske škole. Prema članku 6., sadržaj odgojnoobrazovnih programa za manjine obuhvaća zajedničku jezgru i posebne manjinske predmete ili tečajeve (jezik i književnost manjine, povijest, zemljopis i kultura). Učenik koji pripada manjini obavezan je naučiti hrvatski jezik i latinično pismo. Odgojnoobrazovne programe za manjine određuje i odobrava Ministarstvo prosvjete i sporta po pribavljenom mišljenju manjinskih udruga. Članci 10.-15. određuju: a) da odgojnoobrazovni rad u školi s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine obavljaju nastavnici iz redova nacionalne manjine koji imaju potrebne kvalifikacije, odnosno nastavnici koji nisu iz redova nacionalne manjine, ali

potpuno vladaju jezikom i pismom nacionalne manjine; b) da se pedagoška dokumentacija škole s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine te svjedodžbe i diplome izdaju na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu te na jeziku i pismu nacionalne manjine; c) da je najmanje natpolovična većina predstavnika u tijelima upravljanja školom s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine iz reda nacionalne manjine; d) da se za ravnatelja škole s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine može birati osoba iz reda nacionalne manjine ili osoba koja ne pripada toj manjini ako u potpunosti vlada jezikom i pismom manjine; e) da se na mjesto savjetnika i nadzornika škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine u Ministarstvu prosvjete i športa imenuju osobe iz reda odgovarajuće nacionalne manjine, odnosno osobe koje potpuno vladaju jezikom i pismom nacionalne manjine; f) da se izobrazba nastavnika za rad u školi s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine obavlja na odgovarajućim visokim učilištima ili da im se na drugi način omogućí primjerena priprema za takav rad; g) da škole s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine mogu koristiti udžbenike iz matične zemlje uz odobrenje Ministarstva prosvjete i športa. Odgoj i obrazovanje nacionalnih manjina financira se iz Državnog proračuna. Škole na jeziku i pismu nacionalne manjine mogu osigurati dodatnu financijsku pomoć i iz drugih izvora.

2.2. Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo

2.2.1. Kurikulum

Hrvatski odgojnoobrazovni sustav ne poznaje nacionalni kurikulum u pravom smislu te riječi. Kao što se navodi u *Osnovi za ustroj školstva Republike Hrvatske* (2000), (nacionalni) nastavni planovi i programi ne određuju “potrebnu razinu usvojenosti znanja niti poblíže određuju vrijeme koje je potrebno za usvajanje određenog znanja, tj. za obradu pojedinih nastavnih jedinica. Otud vječni nesporazum o preopterećenosti učenika, pretrpanosti programa

i njegovoj nesavladivosti.” Nastavni planovi i programi za osnovne i srednje škole koje donosi Ministarstvo prosvjete i športa zbirka su osnovnoškolskih i srednjoškolskih ciljeva i sadržaja nastavnih predmeta koje izrađuju stručnjaci odgovarajućih disciplina. Tekst je još uvijek pretjerano nastavno-programski orijentiran te mu nedostaju kriteriji procjene i kontrole kvalitete. Odrasle je jednog centraliziranog sustava u kojemu Ministarstvo kontrolira ulaz (nastavni plan i program), dok je izlaz (razina usvojenog sadržaja od strane učenika) ovisan o učiteljima i njihovoj vještini procjene. Prosvjetni inspektori nadziru obradu predviđenih sadržaja školskog predmeta na temelju uvida u pedagošku dokumentaciju škole, dok prosvjetni savjetnici koji rade pri Ministarstvu pružaju pomoć nastavnicima u pronalaganju što primjerenijih metoda za provođenje određenog programa.

U Nastavnom planu i programu za osnovnu školu iz 1999. godine uvršten je Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava kao sastavni dio redovitih aktivnosti škole pod nazivom *Odgoj i obrazovanja za ljudska prava i demokratski građanski odgoj*. U tekstu stoji da se taj program može ostvarivati “interdisciplinarno, kroz sve predmete gdje postoje programske teme koje su bliske temama ljudskih prava, kao izborni predmet i kroz izvan-nastavne aktivnosti u vidu projekata”, ovisno o izboru učitelja. U izvornom tekstu Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava učitelje se savjetuje da odluku o načinu provođenja toga programa donose u suradnji sa svojim učenicima, drugim učiteljima, roditeljima i lokalnom zajednicom, imajući na umu kakvoću svog znanja i iskustvo svojih učenika, kao i dostupnost lokalnih resursa, uključujući nevladine organizacije. Nažalost, strategija primjene Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava još nije izrađena i, štoviše, mnogim učiteljima i ravnateljima još nije jasno je li uključivanje toga programa u nastavu obvezno ili ne. To znači da je primjena programa ovisna o interesima učitelja i/ili “popustljivosti” ravnatelja, koji može odbiti program zbog preopterećenosti učenika nastavom. Ni *Osnova za ustroj školstva Republike Hrvatske* Ministarstva prosvjete i športa niti *Strategija razvitka odgoja i obrazovanja* Vlade Republike Hrvatske ne razjašnjavaju tu nejasnoću. Štoviše, ni jedan ni drugi dokument ne uzima u obzir Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava, niti se jasno određuje prema dimenziji odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću.

Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava¹⁰ polazi od cjelovitog, višedimenzionalnog i cjeloživotnog pristupa učenju *o*, *za* i *u* ljudskim pravima, demokraciji i civilnom društvu. On za sada obuhvaća programe predškolskog odgoja, razredne i predmetne nastave te srednje škole, kao i program obrazovanja odraslih¹¹. Polazna pretpostavka Programa je da je ostvarenje prava na odgoj i obrazovanje temelj ostvarenja svih drugih prava i sloboda koje se priznaju kao opće, nedjeljive i neotuđive vrednote čovječanstva. “Hoće li i u kojoj mjeri pojedinac razviti svoje prirodene sposobnosti na svoju i društvenu dobrobit, kao i na dobrobit budućih generacija, ovisi o ciljevima, sadržajima i načinima učenja i poučavanja.” U skladu s tim, Programom se poziva na odgoj i obrazovanje koje je:

- jednako dostupno svima, bez obzira na individualne razlike među učenicima glede njihova nacionalnog, etničkog, vjerskog, jezičnog ili nekog drugog podrijetla, uvjerenja ili stava;
- organizacijski, sadržajno i metodski raznoliko, kako bi istovremeno zadovoljilo i individualne potrebe svakog učenika i opće interese zajednice kojoj učenik pripada;
- utemeljeno na humanističkoj znanosti i olakšano primjenom suvremenih informacijskih i komunikacijskih tehnologija;
- usmjereno na poštivanje ljudskog dostojanstva i temeljnih vrednota demokratske zajednice.

Glavni cilj Programa je pružiti pomoć djeci, mladima i odraslima u učenju o temeljnim načelima i vrednotama demokracije i građanskog društva, kao i razvijanje intelektualnih i socijalnih vještina za aktivno i korisno sudjelovanje u pluralističkoj i parlamentarnoj demokraciji. Odgoj i obrazovanje za ljudska prava određuje se kao holistički i cjeloživotni proces usvajanja znanja, vještina, vrijednosti i perspektiva koje su nužne za promicanje dostojanstva osobe i demokratskog društva. Osovinu Programa čine pojmovi općih ljudskih prava i temeljnih sloboda, jednakosti, društvene pravde i uključivanja, građanske svijesti i odgovornosti, pluralizma i interkulturalnog razumijevanja, snošljivo-

10) Misli se na dokument koji je Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima Vlade Republike Hrvatske objavio 1999. godine, u kojemu se nalaze objedinjeni programi odgoja i obrazovanja za ljudska prava od predškole do srednje škole. Naknadno je izrađen Program za odrasle, a sveučilišni program i program za medije, koji su ranije najavljeni kao dijelovi cjelovitog Nacionalnog programa, još nisu dovršeni.

11) Rad na Programu obrazovanja za ljudska prava odraslih završen je 2000. godine.

sti i poštivanja razlika, suradnje i partnerstva, mira i nenasilnog rješavanja sukoba te društvene stabilnosti i sigurnosti. U tekstu se napominje da sloboda pojedinca i društveni razvoj ovise o individualnom razumijevanju i prihvaćanju tih vrednota, kao i o jačanju društvenih ustanova kojima se one promiču i štite.

Program obuhvaća sljedeće teme koje se posebno obrađuju na svakoj odgojnoobrazovnoj razini:

- nacionalna i međunarodna polazišta i kontekst odgoja i obrazovanja za ljudska prava (međunarodni i domaći standardi ljudskih prava, zakoni, postojeći pristupi itd.);
- psihološka i pedagoška utemeljenost Programa;
- posebni ciljevi glede usvajanja znanja, vještina, stavova, vrijednosti i ponašanja;
- programske cjeline i teme;
- strategije primjene Programa (demokratsko školsko okruženje, metode i socijalni oblici učenja/poučavanja);
- sistemsko praćenje/opazanje, procjenjivanje i vrednovanje (kvaliteta učeničkih interakcija i timskog rada; samosvijest i poštivanje demokratskih pravila i postupaka u školi; slučajevi diskriminacije i isključivanja prema etničkoj i vjerskoj pripadnosti, socioekonomskom položaju ili sposobnostima)
- uloga učitelja u odgoju i obrazovanju za ljudska prava (refleksivan, kompetentan, osnažen i brižan stručnjak);
- preduvjeti za sistemski pristup odgoju i obrazovanju za ljudska prava (odgovarajući pravni instrumenti; izobrazba učitelja; priprema školske uprave i drugih stručnjaka u odgoju i obrazovanju; suradnja i partnerstvo s roditeljima i lokalnom zajednicom, uključujući vladine i nevladine organizacije; unaprijeđenje materijala za nastavu i učenje; uključivanje medija).

Provođenje Programa oslanja se na dva strateška koncepta:

- a) višerazinski pristup "MRKVA" - od sinergijskog individualnog iskustva u nižim razredima, kroz deskriptivnu analizu i interpretaciju u višim razredima osnovne i u srednjoj školi do interdisciplinarnе sinteze na razini tercijarnog obrazovanja;

b) višemetodski pristup "PIRA" (kratica za: participacija, interakcija, refleksija i antiparticipacija).

Globalne cjeline koje prožimaju Program na svim razinama su:

- *Ja* - odnosi se na razvoj samosvijesti, samostalnosti, samopoštovanja i samokritičnosti;
- *Ja i drugi* - odnosi se na razvoj svijesti o različitosti, poticanje otvorenosti, snošljivosti i poštivanja drugoga, suradnje i solidarnosti;
- *Mi* - odnosi se na razumijevanje zajedničkih potreba društva/zajednice uređenih na načelima ljudskih prava i sloboda, jednakosti, pravde, pluralizma i međusobne ovisnosti;
- *Svijet kao cjelina* - odnosi se na razvoj globalne svijesti, višestruke perspektive, svijesti o povezanosti prirodnog i ljudskog svijeta te na razvoj odgovornosti pojedinca za globalne promjene.

2.2.2. Strukturalni/organizacijski aspekti

Hrvatska vlada nema posebno izradenu politiku odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo koja bi odražavala široka demokratska načela i temeljna ljudska prava te predstavljala polazište za izradu programa, kao i za vođenje, odnosno upravljanje školom. S iznimkom *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava*, u kojemu su eksplicitno izražena, ta se načela nalaze manje ili više integrirana u posebnim politikama ili programima djelovanja, primjerice za promicanje jednakosti, kao i općim strategijskim dokumentima kojima se određuju promjene odgojnoobrazovnog sustava. Neki od tih dokumenata prikazani su u daljnjem tekstu.

Program rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000.-2004. godine

Program je nastao na temelju izbornih programa dvaju koalicijskih blokova i koalicijskog ugovora šest stranaka o formiranju predstavničke i izvršne vlasti u državi. Proizlazi iz njihova središnjeg opredjeljenja da se Hrvatska izgradi kao civilno, demokratsko i tržišno orijentirano društvo i integrira u Europsku uniju. Krajnji cilj je osiguranje slobodnog, sigurnog i ugodnog života za sve

građane Hrvatske razvojem demokratskih procesa i civilnog društva. Posebni ciljevi odnose se na: a) razvoj parlamentarnog sustava te promicanje političkog dijaloga i snošljivosti; b) decentralizaciju državnih funkcija i sustava financiranja; c) uspostavu suvremenog, djelotvornog i korisnog pravnog sustava s ciljem postizanja najviše razine zaštite ljudskih prava; d) podizanje kvalitete života građana poticanjem ekonomskog rasta; e) ubrzanje procesa privatizacije i restrukturiranja; f) integraciju Hrvatske u europske i globalne ekonomske asocijacije, uključujući promicanje slobodne trgovine i konkurentnosti; g) primjenu djelotvorne politike socijalne sigurnosti; h) uspostavu djelotvornog sustava zdravstvene zaštite; i) povećanje proračunskih izdvajanja za odgoj i obrazovanje, znanost i kulturu; j) promicanje suradnje i prijateljskih odnosa na međunarodnoj razini i dobrih odnosa sa susjedima.

Nacionalni program djelovanja za djecu u Republici Hrvatskoj

Nacionalni program djelovanja za djecu u Republici Hrvatskoj vlada je donijela 1998. godine u skladu s rezolucijom Opće skupštine Ujedinjenih naroda o Svjetskom skupu za djecu održanom 1990. godine, kojom se, *inter alia*, traži od svih država i drugih članica međunarodne zajednice da djeluju u pravcu ostvarivanja ciljeva utvrđenih u Svjetskoj deklaraciji i Planu djelovanja. Štoviše, vlada je donijela odluku o uspostavi Nacionalnog vijeća za djecu. Glavna zadaća Vijeća je kontinuirano praćenje provođenja Nacionalnog programa, kao i usklađivanje vladinih aktivnosti s aktivnostima drugih organizacija na tom području. Program je, *inter alia*, usmjeren na osiguranje i zaštitu ljudskih prava djece, napose na zadovoljavanje posebnih potreba siromašne djece i njihovih obitelji, djece s teškoćama u razvoju i djece koja žive u rizičnim uvjetima. Središnjom strategijom Programa nastoji se podići svijest i što šire upoznati javnost s problemima takve djece.

Nacionalna politika Republike Hrvatske za promicanje jednakosti

Nacionalna politika Republike Hrvatske za promicanje jednakosti usvojena je 1997. godine u skladu s Deklaracijom i Platformom djelovanja s Četvrte svjetske konferencije o ženama, održane u Pekingu 1995. godine. Svjetska platfor-

ma naglašava potrebu jačanja položaja žena u odlučivanju u svim područjima života. Sukladno tom dokumentu, Nacionalni program djelovanja izdvaja osam ključnih područja za koja se određuju posebni ciljevi te mjere i mehanizmi njihova ostvarivanja. Ta područja su: promicanje i zaštita ljudskih prava žena i njihove jednakosti; jačanje položaja žena u političkim strukturama; zaštita zdravlja žena; obrazovanje i stručno usavršavanje te sudjelovanje žena u u gospodarstvu, znanosti i kulturi. Programom se također određuju smjernice djelovanja na suzbijanju nasilja i diskriminacije žena, kao i na smanjenju rizika za žene u oružanim sukobima. Vladino povjerenstvo za jednakost osnovalo je s ciljem promicanja i nadziranja primjene Nacionalne politike u skladu s načelima iz Pekinga.

Osnova za ustroj školstva Republike Hrvatske

Dokument je pisan sa svrhom analize stanja u odgoju i obrazovanju i određivanja prioriteta za razvoj “hrvatske škole za 21. stoljeće” u kontekstu eropskih integracija. Odgoju i obrazovanju se pristupa kao nacionalnom strateškom prioritetu koji je usko povezan s pitanjima razvoja, globalizacije i izgradnje identiteta. Pod utjecajem UNESCO-ve četverostruke strategije za promicanje odgoja i obrazovanja za 21. stoljeće (učiti biti, učiti znati, učiti činiti i učiti živjeti zajedno), u dokumentu se naznačuju svrha i zadaće odgoja i obrazovanja, određuju načela i opisuju najvažnije dimenzije reforme odgoja i obrazovanja, uključujući ustroj, nastavni plan i program (kurikulum), osposobljavanje, izobrazbu i usavršavanje učitelja, postupke vrednovanja, utvrđivanje standarda i financiranje. Među načelima reforme odgoja i obrazovanja spominju se: ljudska prava, pluralizam i demokratske vrednote te pravo na izbor; jednakost mogućnosti i prava manjina; razvoj europskog identiteta; poticanje procesa autonomije i decentralizacije; promicanje profesionalne etike i odgovornosti; razvoj intelektualnog kapitala i međunarodne kompatibilnosti.

Strategija razvitka odgoja i obrazovanja (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju)¹²

Strategija razvitka odgoja i obrazovanja sastavni je dio opće strategije razvitka Republike Hrvatske za 21. stoljeće. Izradila ju je grupa od 19 domaćih i međunarodnih stručnjaka pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske. Vlada je prihvatila dokument u lipnju 2001. Opća načela od kojih se polazi u su: usmjerenost na osobu, pravda, otvorenost, odgovornost, povjerenje, suradnja, globalizacija, razvoj identiteta, djelotvornost, demografski oporavak, unaprjeđenje ljudskih resursa i optimizam. Dokument određuje prioritete i ciljeve u tri široka područja: društvo, gospodarstvo i međunarodni odnosi. Društvene promjene obuhvaćaju upravu, pravosuđe, odgoj i obrazovanje, znanost, tehnologiju, komunikacijsku i informatičku tehnologiju (E - Hrvatska), zaštitu zdravlja, društvenu sigurnost, kulturu, okoliš i regionalni razvoj.

Strategija razvitka odgoja i obrazovanja polazi od opsežne analize postojećeg stanja. Rezultati pokazuju da sadašnji odgojnoobrazovni sustav u Hrvatskoj ne zadovoljava europske standarde i da nema ugrađene mehanizme za provođenje strukturnih promjena. Glavni strateški cilj odgojnoobrazovne reforme određen je kao “moderan, pluralan, djelotvoran i razvojno orijentiran sustav cjeloživotnog odgoja i obrazovanja temeljen na konceptu ‘odgoja i obrazovanja za sve’ i ‘društva koje uči.’” U skladu s tim, predlažu se sljedeće promjene:

- usavršavanje kadrova, razvoj infrastrukture i povećanje financijskih sredstava kako bi sva djeca bila uključena u predškolske programe jednu godinu prije polaska u školu;
- smanjenje osnovnog obrazovanja na 6 godina uz produženje obveznog obrazovanja na 9 - 10 godina, uključujući veći broj izbornih predmeta i širi spektar mogućnosti na poslijeobveznoj obrazovnoj razini, a u kontekstu cjeloživotnog učenja;
- reforma nacionalnog kurikuluma

12) Ovaj dio teksta je pisan na temelju informacija koje su tijekom lipnja i srpnja 1991. bile dostupne na web-stranici Vlade RH i radne verzije Strategije razvitka odgoja i obrazovanja, koja je doživjela izmjene do rujna 1991. godine, zbog čega nije u svim dijelovima podudaran s konačnim tekstom Strategije.

- pridavanje najvećeg prioriteta promicanju informacijsko-komunikacijskih tehnologija u odgoju i obrazovanju;
- povećanje djelotvornosti višeg i visokog obrazovanja skraćivanjem duljine dodiplomskog studija i njegovim uopćavanjem uz produženje poslijediplomskog studija;
- povećanje kontrole kvalitete u višem i visokom obrazovanju jačanjem međunarodne suradnje u izradi i primjeni kurikuluma te poboljšanju upravljanja sveučilištem;
- priznanje formalnog i neformalnog obrazovanja odraslih kao dijela cjelovite odgojnoobrazovne politike, osiguranje veće integracije obrazovnih programa za odrasle i njihova usklađivanja s potrebama tržišta;
- povećanje investicija u obrazovanje, decentralizacija upravljanja obrazovanjem i poboljšanje odgojnoobrazovne infrastrukture;
- modernizacija osposobljavanja, izobrazbe i stručnog usavršavanja učitelja;
- promicanje odgoja i obrazovanja za demokratsko društvo afirmiranjem pluralizma i povećanjem autonomije škole i njezine uloge u u razvitku lokalne zajednice.

2.2.3. Izobrazba učitelja

Vlada nema razradenu politiku kojom se postavljaju temelji za određenje sadržaja ili prioriteta u području osposobljavanja, izobrazbe i usavršavanja učitelja osim onog dijela kojim se određuje organizacija i trajanje programa dodiplomske izobrazbe. Glavni uzrok takvog stanja jest podijeljenost nadležnosti nad stručnom pripremom i usavršavanjem učitelja između Ministarstva prosvjete i športa i Ministarstva znanosti i tehnologije. Ministarstvo prosvjete odgovorno je za stručno usavršavanje učitelja, a Ministarstvo znanosti i tehnologije za njihovu dodiplomsku izobrazbu. Nadalje, Ministarstvo znanosti i tehnologije određuje organizaciju, uvjete i broj polaznika dodiplomskih programa, dok se od Ministarstva prosvjete i športa očekuje postavljanje obrazovnih (pedagoških) standarda, što još nije ostvareno na zadovoljavajući način. Nadalje, nije utvrđeno u kojim okvirima ta dva ministarstva uspostavljaju dijalog niti je ustanovljeno zajedničko tijelo na razini vlade koje bi koor-

diniralo djelatnosti u području osposobljavanja, izobrazbe i usavršavanja učitelja.

Dodiplomska izobrazba učitelja organizira se u dva tipa ustanova: nastavničkim i nenastavničkim ustanovama višeg i visokog obrazovanja. Postoje dvije kategorije ustanova nastavničkog smjera: a) visoka učiteljska učilišta - visoke učiteljske škole i pedagoške akademije (za učitelje predškole i niže razrede osnovne škole) i b) sveučilišni pedagoški i drugi fakulteti za izobrazbu učitelja (za učitelje viših razreda osnovne škole i srednjih škola). Učitelji koji diplomu steknu u ustanovama nenastavničkog smjera (npr. više tehničke škole i fakulteti) moraju proći poseban pedagoško-psihološki program prije ili neposredno nakon zaposlenja u školi.

Trajanje izobrazbe određeno je prema složenosti nastavnog programa i vremena potrebnog za njegovo savladavanje. Dodiplomski sveučilišni studij traje najmanje četiri godine, a dodiplomski stručni studij najmanje dvije godine. Sveučilišne programe za izobrazbu učitelja sastavljaju posebni odsjeci pri nastavničkim fakultetima, prihvaćaju ih fakultetska vijeća po pribavljenoj suglasnosti Nacionalnog savjeta za visoko obrazovanje, odobrava Senat Sveučilišta, a financira Ministarstvo znanosti i tehnologije. Strategije i mehanizmi procjenjivanja i kontrole kvalitete ili ne postoje ili su nedovoljno razvijeni.

2.3 Poštivanje kulturne različitosti i društvena kohezija

2.3.1. Kurikulum

Kada se 1991. godine Hrvatska izdvojila iz Jugoslavije, utvrđeni su nacionalni prioriteti, kao što su demokratizacija, privatizacija i priključivanje Europi, s jedne, te nacionalna obnova i integracija, s druge strane. Kao dugoročni ciljevi odgojnoobrazovne reforme izdvojeni su: a) cjeloživotno učenje; b) produženje trajanja osnovne škole; c) primjena suvremenih informacijsko-komu-

nikacijskih tehnologija i d) razvoj dodiplomskih i poslijediplomskih programa izobrazbe učitelja. Kratkoročnim ciljevima bilo je predviđeno:

- deideologizacija i depolitizacija škole, programa i udžbenika;
- promjena zakona u području odgoja i obrazovanja;
- napuštanje jugoslavenskog patriotizma i razvoj nacionalnog identiteta;
- uvođenje novih programa u sve oblike i na sve razine odgoja i obrazovanja u skladu s razvijenim zemljama, uključujući obnovu rada gimnazija;
- vraćanje vjeronauka i vjerskih škola u odgojnoobrazovni sustav;
- osnivanje privatnih škola.

Okvir u kojemu su se provodile te promjene poznat je pod nazivom “kroatizacija”. Proces je shvaćen u terminima standardizacije hrvatskog jezika i obnove hrvatskih tradicionalnih vrijednosti, religije, nacionalnih simbola i nacionalnih ustanova, uz obvezu jačanja pluralizma te europske i globalne perspektive. Takva kombinacija prioriteta postala je izazov prosvjetnim vlastima zbog najmanje tri razloga: a) sustav je još bio krajnje centraliziran; b) načelo pluralizma, napose etničkog i religijskog, činilo se nespojivim s načelom nacionalne obnove i c) napad na Hrvatsku dodatno je ojačao etnocentriističke tendencije u odgoju i obrazovanju. Tako je u prvoj polovici devedesetih odgoj i obrazovanje (na razini izrade prosvjetne politike, upravljanja školom, izbora učitelja, izrade nastavnog plana i programa te pisanja udžbenika) umjesto promicanja pluralizma i demokracije, bio preplavljen tekstovima u kojima se zagovarala ideja nacionalne isključivosti, čistoće i homogenizacije. Pitanja jednakosti razlika, višestrukih identiteta i društvenog uključivanja bila su podcijenjena i potisnuta. Obrazovanje (posebice u području nastave povijesti i književnosti) postalo je moćan instrument transmisije kroatocentrizma i/ili “integrativnog hrvatstva”, kojemu je bilo strano shvaćanje da su nacionalne, etničke i vjerske razlike bitna obilježja hrvatskog društva i čimbenik bogatstva hrvatske povijesti.

Kako bi se umanjila “kriva uporaba i zlouporaba” odgoja i obrazovanja u demokratskom razvoju hrvatskog društva u budućnosti, Ministarstvo prosvjete i športa treba preispitati postojeću politiku i praksu odgoja i obrazovanja kako bi bilo u stanju za demokratsku školsku praksu, izraditi uvjerljive i djelotvorne smjernice koje će polaziti od usklađenijeg razumijevanja tri glavna dokumenta: *Programa rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000.-2004. godi-*

ne, *Osnove za ustroj školstva Republike Hrvatske i Strategije razvitka odgoja i obrazovanja (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju)*. Čini se da je svaki od tih dokumenata rađen zasebno, bez relacije prema drugima te da posljednjim dvama nedostaje jasan pogled na odgojnoobrazovne promjene u kontekstu inkluzivne pluralističke politike kao sredstva za razvoj jednakosti, demokracije i društvene kohezije.

Nastavni plan i program za osnovnu školu spominje potrebu obogaćivanja kulturalne različitosti prilikom određivanja ciljeva pojedinih predmeta, ali izričito ne spominje inkluzivne identitete niti potrebu za uspostavom društvene kohezije temeljem priznanja načela pluralizma. Kao i u mnogim drugim zemljama u svijetu, načelo kulturnog pluralizma se u hrvatskom odgojnoobrazovnom sustavu prepoznaje najčešće u kontekstu osiguranja prava nacionalnih manjina na odgoj i obrazovanje. Takav pristup odražava prilično usko shvaćanje multikulturalizma, po kojemu država servisira različite grupe u zadovoljavanju njihovih posebnih odgojnoobrazovnih interesa, dok se “zajednički” interesi osiguravaju preko jezgre nacionalnog plana i programa kojega sve grupe trebaju prihvatiti. Nije potrebno naglašavati da je takav “etnocentrički multikulturalizam” u kojemu nema razmjene ideja, vrijednosti i praksi među grupama krajnje neprimjeren ako se kulturna različitost hoće učiniti instrumentom društvene kohezije.

Odgoj i obrazovanje nacionalnih manjina u Hrvatskoj sastavni je dio nacionalnog odgojnoobrazovnog sustava. Njegova organizacija, struktura i sadržaj određeni su *Ustavnim zakonom o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina, Zakonom o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina* i zakonima o osnovnom i srednjem školstvu kao i nacionalnim nastavnim planom i programom. Prema članku 6. *Zakona o odgoju i obrazovanju na jeziku i u pismu nacionalnih manjina*, odgojnoobrazovni programi za osobe koje pripadaju nacionalnim manjinama sastoje se od opće jezgre i posebnih predmeta ili sadržaja (jezik i književnost određene manjine, povijest, zemljopis i kultura). Te sadržaje propisuje i odobrava Ministarstvo prosvjete i športa po pribavljenom mišljenju odgovarajućih udruga iz redova manjine, a u potpunosti se financiraju iz Državnog proračuna. Djeca koja pripadaju nacionalnim manjinama mogu polaziti nastavu na svom jeziku i pismu od predškolskog odgoja do

srednje škole, a u nekim slučajevima i dalje (Talijani), po jednom od tri službeno priznata modela odgoja i obrazovanja manjina. Romska djeca uglavnom polaze redovite škole. Neka su dodatno uključena u ljetne škole u kojima uče o svojoj kulturi, povijesti, književnosti itd. Programi za nacionalne manjine rijetko sadrže načela obrazovanja za demokratsko građanstvo i/ili interkulturalizam, iako neke višenacionalne/višeeetničke županije uvode zajedničke multikulturalne programe namijenjene obilježavanju međunarodnih obljetnica (npr. Vukovar za Dan Europe).

Drugi aspekt različitosti odnosi se na programe vjeronauka. Vjerski odgoj i obrazovanje u hrvatske škole uveden je kao izborni predmet na dva sata tjedno od školske godine 1991./1992. Ovisno o broju učenika, može biti organiziran u školi ili vjerskoj ustanovi. Katolički vjeronauk organizira se u školama, a polazi ga oko 80% svih učenika osnovnih škola i 77% svih učenika srednjih škola. Ostale vjerske zajednice (pravoslavna, evangelistička, židovska, islamska, adventistička, evangelička itd.) uglavnom organiziraju vjeronauk u svojim ustanovama. Vjerske zajednice izrađuju prijedlog programa vjeronauka i dostavljaju ga Ministarstvu prosvjete i športa, a provode ga nakon pribavljene suglasnosti Ministarstva.

2.3.2. Strukturalni/organizacijski aspekti

U *Programu rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000. - 2004. godine* zaštita prava manjina i unaprjeđivanje njihova društvenog položaja prihvaća se kao "jedna od temeljnih političkih zadaća Vlade", s uporištem u odredbama ustava i zakona, odgovarajućim međunarodnim dokumentima i pozitivnoj tradiciji međuetničkih odnosa u Hrvatskoj. "Nastavak obnove i uspostava multietničkog povjerenja, temelj je stabilnosti demokratskoga poretka kao jednoga od značajnih elemenata hrvatskih nacionalnih interesa." Vlada iskazuje spremnost za unaprjeđenje položaja manjina u suradnji s međunarodnom zajednicom te u tom procesu očekuje međunarodnu potporu i pomoć. U tu svrhu, ona će:

- poduzeti sve potrebne mjere kako bi se iz prakse uklonili elementi nejednakosti hrvatskih građana koji pripadaju manjinama;

- osigurati punu primjenu zakona kojima se uređuju prava manjina i osigurava sloboda, jednakost te očuvanje i priznanje njihova identiteta i sudjelovanja u javnom životu;
- ukloniti sve zapreke punoj integraciji u hrvatsko društvo osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama, i
- predložiti, *inter alia*, odgovarajuća rješenja za uvođenje pozitivne diskriminacije u izbornom zakonodavstvu, kako bi osobe koje pripadaju manjinama, uz opća građanska prava, ostvarile svoja posebna prava glede kandidiranja i izbora svojih predstavnika.

U dokumentu se naglašava da građani Hrvatske koji pripadaju manjinama “predstavljaju most za unaprjeđenje odnosa s državama njihova podrijetla” i da su oni “poticaj državama čiji pripadnici žive u Republici Hrvatskoj kao manjine, za poboljšanje položaja i ostvarivanje sloboda i prava hrvatske manjine koja živi u tim zemljama.”

Nažalost, obveza koju je Vlada sebi postavila glede razvoja inkluzivne strategije promicanja kulturnog pluralizma te odgoja i obrazovanja manjina u Hrvatskoj, još nije našla svoje mjesto u općim strateškim dokumentima. Inkluzivnu strategiju odgoja i obrazovanja koja polazi od priznavanja i poštivanja kulturnih posebnosti i u kojoj su interesi manjina isprepleteni s interesima većine, tek treba izraditi.

2.3.3. Izobrazba učitelja

Vlada nema politiku kojom se određuju sadržaji i prioriteti u izobrazbi i stručnom usavršavanju učitelja za upravljanje različitošću osim temeljnih pretpostavki koje proizlaze iz zahtjeva određene discipline, didaktike (opće teorije o metodama poučavanja) i zakona kojima se uređuje odgojno-obrazovni sustav u cjelini i odgoj i obrazovanje manjina. Jedan od koraka unatrag u reformi visokog obrazovanja u ovom području je raspuštanje Nacionalnog vijeća za visoko obrazovanje koje se bavilo i pitanjima obrazovanja učitelja. Prema *Zakonu o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*, odgojno-obrazovne programe na jeziku i pismu nacionalnih manjina provode osposobljeni učitelji koji pripadaju određenoj nacionalnoj manjini, odno-

sno učitelji koji nisu iz redova nacionalne manjine, ali potpuno vladaju jezikom i pismom nacionalne manjine. Učitelji koji poučavaju na jeziku i pismu nacionalne manjine školuju se na odgovarajućim visokim učilištima ili im se na neki drugi način omogućuje stjecanje potrebne struke.

2.4. Zajedničke teme

2.4.1. Cjeloživotno učenje

Umjesto pojma “cjeloživotno učenje”, većina hrvatskih stručnjaka i kreatora prosvjetne politike kao strateški pojam koristi “cjeloživotno obrazovanje”¹³. Ono se više shvaća kao školovanje odraslih nego kao kontinuirani, inkluzivni sustav formalnih, neformalnih i informalnih mogućnosti za učenje tijekom cijeloga života, što je posljedica nekoliko čimbenika. Hrvatska ima dugu tradiciju obrazovanja odraslih. Prve ustanove s tom svrhom otvorene su davne 1912. godine. Nakon Drugog svjetskog rata osnivaju se brojna narodna i radnička sveučilišta te određen broj večernjih osnovnih, srednjih i viših škola za odrasle. Mnoge od tih ustanova bile su kadrovske i tehnički dobro opremljene, zbog čega je hrvatski sustav obrazovanja odraslih u to vrijeme bio jedan od najrazvijenijih u Europi. No reforma odgoja i obrazovanja iz sedamdesetih godina, koja polazi od ideje učenja na radnom mjestu umjesto u odgojnoobrazovnoj ustanovi, uzrokuje cijepanje, a zamalo i raspad cijeloga sustava. Početkom devedesetih sustav obrazovanja odraslih prolazi još jedan fazu promjena. Andragogiju, posebnu granu pedagogije koja istražuje područje obrazovanja odraslih i koja je ranije bila dominantna, počinje se napadati kao “komunističku tvorevinu”, a financiranje andragoških centara i jedinog hrvatskog andragoškog časopisa se obustavlja.

U međuvremenu obrazovanje odraslih počinje biti promatrano kroz prizmu cjeloživotnosti i postaje sastavni dio osnovnog i srednjeg odgoja i obrazovanja. Konačno, *Zakon o pučkim otvorenim sveučilištima* iz 1997. godine, otvara mogućnost institucionalne i programske diversifikacije obrazovanja odraslih.

13) U posljednje vrijeme sve više autora se priklanja pojmu cjeloživotnog učenja.

Mreža ustanova za obrazovanje odraslih s odobrenim programima 1996. godine obuhvaća 51 ustanovu - srednje škole za odrasle, pučka otvorena sveučilišta, privatne škole za odrasle i druge ustanove koje provode slične programe. Od sredine devedesetih naglo raste i broj programa obrazovanja za ljudska prava, nenasilno rješavanje sukoba, snošljivost, demokraciju, interkulturalno razumijevanje itd. Ljetna andragoška akademija 1998. godine u organizaciji Hrvatske zajednice pučkih i otvorenih sveučilišta bila je posvećena obrazovanju za ljudska prava i demokraciju. Voditelji zagrebačkog Pučkog otvorenog učilišta surađuju s Nacionalnim odborom za obrazovanje o ljudskim pravima na izgradnji Nacionalnog programa obrazovanja o ljudskim pravima za odrasle, a nakon njegova usvajanja organiziraju seminare na kojima u suradnji sa sveučilišnim profesorima, nevladinim organizacijama i Ministarstvom prosvjete i športa pripremaju stručnjake za rad s odraslima u tom području.

Cjeloživotno učenje spominje se, ali samo uzgredno, i u *Osnovi za ustroj školstva Republike Hrvatske* koju je izradilo Ministarstvo prosvjete i športa. U dokumentu se navodi: "Jedna od najvažnijih funkcija suvremene škole je razvijati motivaciju za učenje, nove spoznaje i znanja kao sastavni dio našeg života, razvijati potrebu i sposobnost za cjeloživotno učenje."

Prvi službeni tekst u kojem se cjeloživotno obrazovanje¹⁴ prepoznaje kao središnja strategija razvoja odgoja i obrazovanja je *Strategija razvitka odgoja i obrazovanja* Vlade Republike Hrvatske. Dokument određuje budući odgojno-obrazovni sustav u Hrvatskoj kao mrežu formalnog, neformalnog i informalnog učenja na različitim razinama i u različitim oblicima koja se čvrsto veže za strategiju kontinuiranog partnerstva. Cjeloživotna perspektiva u obrazovanju eksplicitno se određuje kao preduvjet jačanja građanskog društva i održivog gospodarskog razvitka.

2.4.2. Istraživanje i razvoj

Istraživačka djelatnost u Hrvatskoj uređuje se *Zakonom o znanstvenoistraživačkoj djelatnosti*. Znanstvene projekte provode sveučilišta, instituti i ustanove visokog obrazovanja. Među prioritetima *Nacionalnog znanstvenois-*

14) U verziji iz rujna 2001. dosljedno je prihvaćen pojam cjeloživotnog učenja.

traživačkog programa za razdoblje od 1996. do 1999., koji su izvedeni iz potreba znanstvenih područja/disciplina, ne nalazi se niti jedan koji se odnosi na razvoj politike odgoja i obrazovanja. Eksplicitno se ne spominje ni razvoj demokracije i građanskog društva, pa ni odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu. Iako se ističe da je zadatak Nacionalnog znanstvenog vijeća stalno unaprjeđivanje znanstvenoistraživačke djelatnosti vrednovanjem rezultata, položaja i razvoja znanosti prema međunarodnim kriterijima te kriterijima kvalitete i društvene koristi, do sada je malo učinjeno na utvrđivanju utjecaja i uloge znanstvenih istraživanja u društvenom razvoju. *Izviješće Sveučilišnog programa gostujućih savjetnika za projekte Salzburškog seminara* (Report of the University Project Visiting Advisors Programme of the Salzburg Seminar) iz svibnja 2000., potvrđuje da unatoč tome što "sveučilišta posjeduju intelektualni kapital i *know-how* kojima mogu dati ogroman doprinos nacionalnom razvoju i prosperitetu (...), ona nisu pozvana kao partneri u poticanju društvene reforme niti su sama zainteresirana za partnerstvo s industrijom, vladom ili nevladinim organizacijama kako bi na taj način poboljšala svoju ulogu u društvu." Još se ne zna hoće li pitanje obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu postati eksplicitna tema nove istraživačke politike, radna verzija koje, kako se čini, teži postizanju većeg jedinstva između istraživanja, obrazovanja i gospodarskog razvitka. Glavna svrha promjene je, prema radnoj verziji dokumenta, učiniti znanstvenoistraživački sustav fleksibilnijim i otvorenijim za inovacije, uključujući virtualne mogućnosti (npr. virtualne klinike za udaljena obalna područja).

2.4.3. Međunarodna suradnja

Vlada je zadnjih godina postala aktivnija u traženju međunarodne, bilateralne i multilateralne suradnje u području pripreme i provođenja reforme odgoja i obrazovanja. Njezino kasno uključivanje je, barem dijelom, posljedica toga što je zemlja bila (a u nekim područjima je još uvijek) izvan najvažnijih međunarodnih programa pomoći tijekom proteklog desetljeća zbog različitih, uglavnom političkih razloga. U 2000. godini Hrvatska je bila domaćin visokim delegacijama pet jugoistočnih europskih zemalja, Europske unije i drugih međunarodnih organizacija na *Zagrebačkom samitu* organiziranom s ciljem promica-

nja pomirenja i suradnje, kao i jačanja demokracije i stabilnosti u regiji uz podršku i pomoć Europske unije. U *Završnoj deklaraciji* sa skupa najavljeno je pokretanje programa pomoći poznatog pod nazivom CARDS (*Community Assistance for Reconstruction, Democratisation and Stabilisation* = Pomoć zajednice u rekonstrukciji, demokratizaciji i stabilizaciji), provedba kojeg je u međuvremenu započela. Hrvatska je i aktivan partner *Pakta o stabilnosti za Jugoistočnu Europu* i drugih međunarodnih programa. No u području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti, Ministarstvo prosvjete i športa se još uvijek nalazi u pasivnoj ulozi. Ono je više primatelj, a manje aktivni tražitelj međunarodne podrške i pomoći u razvoju i primjeni svojih politika i programa. Veliki broj projekata iz ovog područja koji se duže vrijeme provode po školama odobreno je od strane Ministarstva prosvjete i športa, no najčešće su te aktivnosti rezultat *ad hoc* ugovora s međunarodnim organizacijama ili ustanovama, a manje konsistentne suradnje.

2.4.4. Osiguranje kvalitete

Kao što je već rečeno, Hrvatska nema razrađenu politiku kojom se uređuje pitanje osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja. Tom se pitanju tijekom devedesetih godina posvećivala određena pozornost, ali nije pronađeno zadovoljavajuće rješenje. Osnovno i srednje obrazovanje i dalje je orijentirano uglavnom nastavno-programski, a visoko obrazovanje individualno-nastavnički. Važeći pedagoški standard bavi se samo manjim brojem pitanja, i to onih koja se svode na organizacijske i financijske aspekte pred-tercijarne nastave. Ministarstvo prosvjete i športa započelo je s izradom novih kriterija, ali se dimenzija odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti eksplicitno nigdje ne spominje. U *Izješću Sveučilišnog programa gostujućih savjetnika za projekte Salzburškog seminara* (Report of the University Project Visiting Advisors Programme of the Salzburg Seminar) o Hrvatskoj, iz svibnja 2000. godine, stoji da je “stupanj odgovornosti (je) dijelom posljedica nedostatka evaluacije i transparentnosti. (...) Strategija evaluacije još nije razvijena ni na sveučilištu ni na fakultetima. Pilot projekt evaluacije sveučilišnih nastavnika nije privukao nikakvu pozornost. (...) Program mladih istraživača, s kojim se započelo prije nekoliko godina, nema ugrađen meha-

nizam za sustavnu, interfakultetsku evaluaciju. On bi trebao postati dio sveučilišne strategije utvrđivanja kvalitete, koju do danas nije izradilo niti jedno sveučilište.”

2.4.5. Informacijsko-komunikacijske tehnologije

Razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija u odgoju i obrazovanju shvaćen je kao jedan od najvažnijih prioriteta u svim službenim dokumentima posvećenim pitanjima odgojnoobrazovne reforme. U *Osnovi za ustroj školstva Republike Hrvatske*, raznolikost komunikacije prepoznaje se kao jedan od ključnih načela odgojnoobrazovne reforme, a informatička pismenost kao jedan od glavnih ciljeva novog nacionalnog nastavnog plana i programa (kurikuluma). *Strategija razvika odgoja i obrazovanja (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju)* dovodi u vezu informacijske i komunikacijske tehnologije sa usvajanjem znanja i vještina, savjetovanjem, ocjenjivanjem, suradnjom i razvojem sustava. Ni u jednom od tih dokumenata eksplicitno se ne spominje primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija u odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu.

Dokument Ministarstva prosvjete i športa o *Informatizaciji školskog sustava* utvrđuje ciljeve informatizacije škola, uvodi načelo temeljne kompjuterske pismenosti za sve, objašnjava potrebnu komunikacijsko-informacijsku infrastrukturu te izobrazbu učitelja i stručnih suradnika, uvodi načela suradnje i partnerstva u informatizaciji škola itd. Dokument je temelj razvoja školske mreže CROSNET koja bi trebala povezati predtercijarne škole s Ministarstvom prosvjete i športa, omogućiti školama pristup Internetu, potaknuti izradu središnjeg registra i baze podataka te olakšati pripremanje učitelja za korištenje informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi. Sličan dokument Ministarstva znanosti i tehnologije uređuje ta pitanja za područje tercijarnog obrazovanja.

3. MJERE ZA PRIMJENU PROSVJETNE POLITIKE

3.1. Opća razmatranja

Od izbora u siječnju 2000. hrvatska vlada nastoji redefinirati nacionalne prioritete kako bi ih uskladila s europskim standardima društvenog razvoja, gospodarskog blagostanja te jačanja demokracije, civilnog društva, pluralizma i društvene kohezije. Ti su ciljevi jasno istaknuti u *Programu rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000.-2004. godine*. U dokumentu se naglasak stavlja na odgoj i obrazovanje kao jedan od strateških instrumenata za promicanje demokratskih promjena. Usprkos tome, odgoj i obrazovanje još ne uživa punu podršku ni vlade ni društva. I dalje se reforma odgoja i obrazovanja zanemaruje u odnosu na reforme drugih sektora. Izdvajanje za odgoj i obrazovanje iz BDP-a još uvijek je na razini od 3,4%, što bi moglo značiti da se na to područje još uvijek gleda kao na potrošnju, a ne kao na važan resurs društvenog razvoja.

Godine 2000. objavljena je *Osnova za ustroj školstva Republike Hrvatske*, a u rujnu 2001. *Strategija razvitka odgoja i obrazovanja (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju)*. Oba dokumenta određuju ŠTO TREBA UČINITI u odgoju i obrazovanju kako bi ono moglo udovoljiti novim društvenim potrebama. Prvi dokument izradila je grupa stručnjaka okupljena u Nacionalnom školskom vijeću Ministarstva prosvjete i športa pa je i razumljivo da Ministarstvo nastoji provesti smjernice iz tog dokumenta. Drugi je rezultat rada stručnjaka koje je izravno angažirala Vlada kao dio projekta Strategije za razvoj Hrvatske u 21. stoljeću, pa je logično da Vlada daje potporu promjenama koje

predviđa taj dokument. Kako se ta dva teksta razlikuju u mnogim aspektima (primjerice u sustavnosti i sveobuhvatnosti pristupa), prijeko ih je potrebno uskladiti i nedvosmisleno utvrditi KAKO će dogovorene promjene biti ostvarene glede izrade kurikuluma i udžbenika, izobrazbe i usavršavanja učitelja, organizacije i upravljanja školom, financiranja, vrednovanja kvalitete, odgovornosti centralne i lokalne vlasti, suradnje s lokalnom zajednicom itd. U tom kontekstu, bit će potrebno dotaknuti se i pitanja razvoja odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti.

3.2. Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo

3.2.1. Kurikulum

Nastavni planovi i programi za osnovnu i srednju školu posebno se ne bave pitanjem provođenja nastave. Ti su dokumenti još uvijek programski/sadržajno orijentirani. Uzima se kao gotova činjenica da škole ostvaruju nastavni plan i program po četrdesetpetominutnom predlošku, za što im se osigurava novac iz Državnog proračuna i (odnedavno) iz lokalnoga. No, za razliku od drugih programa, *Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava* obuhvaća uvjete i mjere primjene programa. Osim određivanja ciljeva, sadržaja (nastavne cjeline i teme za svaku dobnu skupinu), metoda i vrednovanja, sastavni dio programa čine osvrta na zakonske odredbe, organizaciju i upravu školom, pripremanje učitelja i roditelja, suradnju s nevladinim organizacijama i drugim udrugama lokalne zajednice, materijale za poučavanje i učenje, financiranje itd.

Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava izradili su stručnjaci pod pokroviteljstvom Nacionalnog odbora za obrazovanje o ljudskim pravima Vlade Republike Hrvatske u sklopu provođenja UN-ova Desetljeća odgoja i obrazovanja za ljudska prava (1995. - 2004.). Program se oslanja na rezultate projekta *Obrazovanje za mir i ljudska prava za hrvatske osnovne škole*,

koji je pomagao UNESCO i Vlada Kraljevine Nizozemske, te projekta *Gradanin i ustav - temelji demokracije*, koji je izvorno izradio Centar za građanski odgoj iz Calabasasa, SAD. Nakon što je svoje mišljenje o radnoj verziji programa dostavilo preko četrdeset nevladinih i međunarodnih organizacija i nakon odobrenja Vlade, program je tiskan kao posebna publikacija i dostavljen osnovnim i srednjim školama širom Hrvatske.

Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava ne odnosi se izravno na odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću, iako obuhvaća sve njegove ključne dimenzije, primjerice: pojam osnaženog, aktivnog i odgovornog građanina; složenu strategiju primjene (kroskurikularno, dio postojećih predmeta, kombinacija jednoga i drugog itd.); utvrđivanje posebnih znanja, vještina, vrijednosti i kompetencija; postupke kojima se osigurava zastupljenost ciljeva odgoja i obrazovanja za ljudska prava u nastavnom planu i programu, kao i u materijalima za poučavanje i učenje itd. *Ad hoc* opažanja primjene Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava u nekim školama potvrđuju da primjereno pripremljeni učitelji uspijevaju djelotvorno integrirati sadržaje tog programa u nastavu svojih predmeta te da to ponekad čine u suradnji s lokalnim nevladinim organizacijama povezujući tako pod kišobranom odgoja i obrazovanja za ljudska prava nekoliko drugih srodnih projekata.

Ministarstvo prosvjete i športa nastoji izraditi smjernice za primjenu Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava za osnovne i srednje škole, na temelju pregleda i ocjene postojeće prakse. Očekuje se da će tim smjernicama biti obuhvaćena i pitanja odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću, kako bi te dimenzije postale eksplicitni dio programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava. Tim bi smjernicama trebalo obuhvatiti i brojne odgojnoobrazovne aktivnosti u području mirnog rješavanja sukoba, građanske i političke pismenosti, demokracije, društvene odgovornosti, vladavine prava, jednakosti, ljudskih prava i prava djeteta, koje na lokalnoj razini ostvaruju nevladine organizacije. Tijekom prošlog desetljeća, kad je redoviti sustav odgoja i obrazovanja bio gotovo “zamrznut”, hrvatske nevladine organizacije uključile su se u pripremu učitelja za rad s novim odgojnoobrazovnim pojmovima i pristupima. Neke od tih organizacija, primjerice Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Forum za slobodu odgoja,

Mali korak, Centar za mirovne studije, Europski dom i Škola mira, stekle su dovoljno stručnog iskustva da ih Ministarstvo prosvjete i športa može priznati u svom nastojanju da unaprijedi odgoj i obrazovanje za ljudska prava u školama.

3.2.2. Strukturalni/organizacijski aspekti

Izradu i primjenu Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava koordinira Odbor za obrazovanje o ljudskim pravima, posebno tijelo Vlade osnovano 1996. sa zadatkom promicanja i zaštite ljudskih prava putem odgoja i obrazovanja na nacionalnoj razini. Nakon osnivanja Nacionalnog odbora za ljudska prava pri Vladi 2000. godine, Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima stavljen je izravno pod nadležnost Ministarstva prosvjete i športa sa zadatkom da prati i vrednuje primjenu programa, predlaže izmjene i koordinira izobrazbu učitelja u tom području. Radi što uspješnije primjene programa na lokalnoj razini i razini pojedine škole, Ministarstvo prosvjete i športa imenovalo je 21 županijskog koordinatora odgoja i obrazovanja za ljudska prava. Punu suradnju između njih i Ministarstva, kao i između Nacionalnog odbora za obrazovanje o ljudskim pravima i Nacionalnog odbora za ljudska prava, treba tek uspostaviti.

Dio zadataka koji se odnose na praćenje i vrednovanje odgoja i obrazovanja za ljudska prava, uključujući najvjerojatnije dimenziju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću, u budućnosti će provoditi novoosnovani Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja pri Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu - združena inicijativa Vlade Republike Hrvatske/Ministarstva znanosti i tehnologije i Fondacije "Otvoreno društvo".¹⁵ Svrha osnivanja Centra je pružanje pomoći vladi u određivanju politike i konkretnih mjera za primjenu *Strategije razvitka odgoja i obrazovanja (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju)*.

Nekoliko drugih državnih ustanova i tijela kojih je rad izravno povezan s promicanjem ljudskih prava može u budućnosti također utjecati na razvoj odgo-

15) Sasvim je sigurno da će dio tih zadataka u budućnosti također obavljati Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo, koji je osnovan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu krajem 2001. godine.

ja i obrazovanja za ljudska prava te odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo u Hrvatskoj, osobito:

- Odbor za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Hrvatskog sabora
- Pučki pravobranitelj
- Ured za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske
- Povjerenstvo za odnose s vjerskim zajednicama Vlade Republike Hrvatske
- Ured za nevladine udruge Vlade Republike Hrvatske

3.2.3. Izobrazba učitelja

Zbog nedostatka jasnih prioriteta i strategije razvoja visokog obrazovanja, fakulteti i njihovi odsjeci krajnje su autonomni u mijenjanju svojih programa. Bez sustavnog istraživanja, teško je precizno reći koje ustanove za izobrazbu učitelja u Hrvatskoj imaju u svojim programima kolegije kojima se promiče odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću. Trenutno se na Sveučilištu/Veleučilištu u Zagrebu predaje nekoliko dodiplomskih i poslijediplomskih predmeta u kojima se objedinjuju načela odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću:

- Učiteljska akademija ima dva izborna kolegija za izobrazbu budućih učitelja: *Odgoj i obrazovanje za ljudska prava* (Odsjek za izobrazbu učitelja razredne nastave) i *Odgoj i obrazovanje za razvoj* (Odsjek za izobrazbu odgajatelja);
- Odsjek za pedagogiju na Filozofskom fakultetu ima nekoliko kolegija važnih za ovo područje: *Interkulturalizam i obrazovanje*, *Antropologija odgoja i obrazovanja* (dodiplomska razina) i *Interkulturalna pedagogija* (poslijediplomska razina). U akademskoj godini 2000./2001., Odsjek je započeo s integriranim pristupom poslijediplomskom studiju u sklopu kojega se obrađuju sljedeće teme:
 - Ljudska prava, civilno društvo i obrazovanje
 - Nove paradigme obrazovanja manjina
 - Odgojnoobrazovni programi za kulturalno pluralno društvo: Komparativna analiza ciljeva, sadržaja i metoda
 - Globalna dimenzija interkulturalizma: Teorijski parametri i implementacije

- Strategije interkulturalnog poučavanja
- Obrazovne politike međunarodnih organizacija
- Partnerstvo zajednice, obitelji i odgojnoobrazovnih ustanova u predškolskom odgoju i obrazovanju
- Prava djece u važećem hrvatskom obiteljskom zakonu
- Demokratizacija odgoja i obrazovanja
- Aktivne strategije učenja
- Obrazovne inovacije: choice-movement, home-schooling i E-mail education
- Integracijski procesi u Europi i promjene obrazovanja
- Globalne i regionalne strategije promjena u odgoju i obrazovanju
- Samoorganizacija i autonomija škole
- Alternativne škole
- Aktivno i suradničko učenje

Stručno usavršavanje obvezno je za sve učitelje. Štoviše, svaka škola dužna je provoditi stručno usavršavanje učitelja putem učiteljskih vijeća. Nažalost, rad većine vijeća i dalje je usmjeren samo na pitanja određene struke i discipline u školi, odnosno razrednom odjelu.

Izobrazbu učitelja za primjenu Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava organizira Ministarstvo prosvjete i športa po regionalnoj osnovi od 1999. godine. Do lipnja 2000. Ministarstvo je seminare organiziralo u suradnji s nevladinom organizacijom is SAD-a koja djeluje pod nazivom "Udruženi u odgoju i obrazovanju za ljudska prava" (Human Rights Education Associates), a od rujna 2000. seminare isključivo organizira i financira Ministarstvo. Do lipnja 2000. godine preko 1500 odgajatelja te osnovnoškolskih i srednjoškolskih učitelja prošlo je seminare za izobrazbu u odgoju i obrazovanju za ljudska prava. Nažalost, do danas nije pripremljena politika izobrazbe budućih učitelja ili stručnog usavršavanja sadašnjih, kojom bi se otvorio put za unaprjeđenje metoda i pristupa odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo u kontekstu poučavanja i/ili učenja za ljudska prava.

Važno je napomenuti da od 2000./2001. Ministarstvo prosvjete i športa priznaje potvrde o stručnom usavršavanju učitelja nekih nevladinih organizacija koje se bave stručnim osposobljavanjem učitelja, kao valjan dokument za napredovanje u struci. Ministarstvo je također započelo tiskati *Vodič za rav-*

natelje škola s adresama onih nevladinih organizacija koje “podupiru odgojno-obrazovni sustav u Hrvatskoj i pridonose provođenju nacionalnih odgojno-obrazovnih ciljeva.”

3.3. Poštivanje kulturalne različitosti i društvena kohezija

3.3.1. Kurikulum

Pristupi odgoju i obrazovanju djece koja pripadaju nacionalnim manjinama propisani su *Zakonom o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*. U Hrvatskoj se provode tri modela:

- *Model A (odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu nacionalne manjine)* - redoviti program se prevodi na jeziku nacionalne manjine, a hrvatski jezik se uči četiri sata tjedno od početka do kraja školovanja;
- *Model B (dvojezični odgoj i obrazovanje)* - nastava društvenih predmeta ostvaruje se na jeziku i pismu nacionalne manjine dok se prirodne znanosti poučavaju na hrvatskom jeziku; učenici koji pripadaju nacionalnim manjinama uče hrvatski jezik četiri sata tjedno od početka do kraja školovanja;
- *Model C (njegovanje materinjeg jezika i kulture)* - uvođenje pet dodatnih sati tjedno.

Osim zakonskih propisa i programa za nacionalne manjine, ne postoje neke posebne smjernice za provođenje odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina.

3.3.2. Strukturalni/organizacijski aspekti

Djeca koja pripadaju nacionalnim manjinama mogu se školovati na svom materinjem jeziku i pismu od predškolskog odgoja do visokog obrazovanja. Sve

škole koje rade po programima nacionalnih manjina dio su nacionalnog odgojno-obrazovnog sustava i financiraju se iz Državnog proračuna. Broj škola s programima na jeziku i pismu nacionalnih manjina (svi modeli) u 2000. bio je sljedeći:

Manjina	Predškolski odgoj	Osnovna škola	Srednja škola	Više obrazovanje
Srbi	10	34	9	-
Talijani	24	17	4	1
Česi	2	4 (11)	1	-
Mađari	2	3 (20)	4	-
Slovaci	-	4	-	-

U veljači 2001. Vlada Republike Hrvatske usvojila je *Model ostvarivanja prava pripadnika nacionalnih manjina* kojeg je izradio Ured za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske. Model predstavlja okvir po kojemu se raspodjeljuju sredstva iz Državnog proračuna za 2001. godinu za programe i aktivnosti organizacija i ustanova koje pripadaju nacionalnim manjinama. Uključuje i poseban program za građane romskog podrijetla te uvodi instituciju posebnog romskog savjetnika sa zadatkom da prati provođenje programa. Savjetnik se bira prema sljedećim kriterijima: mora biti osoba romskog podrijetla i, tijekom obavljanja savjetničkog mandata, ne smije biti na visokom položaju u bilo kojoj romskoj organizaciji ili ustanovi.

Dodatni izvor potpore za programe nacionalnih manjina predstavlja *Ured Vlade Republike Hrvatske za suradnju s nevladinim organizacijama*. Ured je osnovan 1998. godine na temelju odluke o uspostavi povjerenja i promicanju suradnje između vlade i nevladinih organizacija kao ključne pretpostavke za razvoj hrvatskog građanskog društva. Ured je pokrenuo izradu nacrtu novog zakona o udrugama i u stručni tim zadužen za pripremu dokumenta uključio predstavnike nevladinih organizacija. Nedavno je pokrenuo i nacionalni dijalog s ciljem provjere odredbi nacrtu zakona. Zainteresirane strane mogu svoje primjedbe dostaviti Uredu ili Ministarstvu pravosuđa, uprave i lokalne samouprave. Od siječnja 2001. godine Ured djeluje prema smjernicama iz *Programa suradnje Vlade Republike Hrvatske i nevladinog - neprofitnog sektora u Republici Hrvatskoj* - formalnopravno neobvezujućeg dokumenta koji vrši

velik moralni utjecaj budući da je rezultat zajedničke akcije Vlade i nevladinih organizacija. U tekstu dokumenta nevladin sektor prepoznat je kao sastavni dio društvenog i političkog života Hrvatske, a nevladine organizacije kao partneri Vlade u određivanju interesa građana. Dokument utvrđuje uzajamna prava i dužnosti objiju strana, kao i područja suradnje među njima, uključujući izradu nacrtu zakona, dogovaranje tijekom izrade nacionalnih programa, vrednovanje nacionalnih politika, decentralizaciju, financijsku potporu nevladinom sektoru itd. Neka od ključnih načela suradnje su sljedeća:

- partnerstvo
- transparentnost rada vlade i sektora nevladinih organizacija
- jačanje nezavisnosti civilnog sektora
- odgovorno korištenje društvenih resursa
- promicanje jednakih šansi za sve
- poštivanje načela supsidijarnosti kao temelja partnerstva
- aktivno promicanje nenasilja i priznavanja prava na različitost

Godine 1998. Ured je izradio *Model podrške Vlade programima nevladinih organizacija* u području socijalne skrbi, ljudskih prava, odgoja i obrazovanja, aktivnog sudjelovanja mladih itd. Postupci i rezultati natječaja bili su objavljivani u dnevnom tisku i Narodnim novinama. Neke od djelatnosti kojima će se Ured posvetiti u narednom razdoblju su:

- priprema modela decentralizacije financijske potpore nevladinim organizacijama, posebice osiguranje potpore regionalnim centrima kako bi se poboljšala suradnja između lokalnih vlasti, proizvodnog sektora i predstavnika nevladinih organizacija;
- izobrazba djelatnika uprave (središnje i lokalne) u svrhu njihove djelotvornije suradnje s nevladinim organizacijama;
- povećanje stupnja transparentnosti Ureda i svih tijela državne i lokalne uprave;
- unaprjeđenje modela pružanja financijske potpore nevladinim organizacijama i modela vrednovanja raspodjele sredstava iz Državnog proračuna.

Posljednjih godina Vlada je, uglavnom u suradnji s međunarodnim organizacijama, pokrenula niz akcija u području promicanja i zaštite ljudskih prava. Neke od tih akcija su:

- Međunarodna konferencija o ljudskim pravima i demokratizaciji (u suradnji s UNHCR-om i Europskom komisijom);
- osnivanje Povjerenstva za ljudska prava i Nacionalnog odbora za odgoj i obrazovanje o ljudskim pravima;
- razvoj nacionalnog sustava i programa za promicanje i zaštitu ljudskih prava;
- osnivanje Ureda za ljudska prava, Nacionalnog odbora za međunarodno humanitarno pravo, Radne grupe za pitanja rasizma, rasne diskriminacije, ksenofobije i nesnošljivosti, koja će uskoro prerasti u Nacionalni odbor; osnivanje Nacionalnog odbora za promicanje multietničkog i demokratskog društva;
- pokretanje časopisa za ljudska prava i
- otvaranje Dokumentacijsko obrazovnog centra za ljudska prava u Zagrebu u suradnji s UNHCHR-om.

3.3.3. Izobrazba učitelja

Vidi pod 2.2.3. i 3.2.3.

3.4. Zajedničke teme

3.4.1. Cjeloživotno učenje

Vidi pod 2.4.1.

3.4.2. Istraživanje i razvoj

Iako Hrvatska nema razradenu provedbenu politiku za istraživanje i razvoj odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu, neki od tekućih projekata koje financira Ministarstvo znanosti i tehnologije, važni su za razvoj tog područja:

- Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture;
- Demokratska i nacionalna hrvatska politika u devedesetima;

- Vrijednosni sustav mladih i društvene promjene u Hrvatskoj
- Odgojnoobrazovni aspekti reintegracije;
- Psihološka adaptacija djece nakon rata i potpora škole;
- Hrvatska demokracija i njezini mediji;
- Kvaliteta sveučilišne nastave;
- Manjine - veza Hrvatske s Europom;
- Hrvatski standardi povijesti;
- Model odgoja i obrazovanja za hrvatsko Podunavlje;
- Vjerske zajednice u Hrvatskoj i njihova uloga u integracijskim procesima;
- Nacija i religija: katolicizam, pravoslavlje i islam;
- Suвременa demokracija i Republika Hrvatska;
- Politička kultura u Hrvatskoj;
- Strukturiranje lokalne uprave i samouprave;
- Obrazovanje odraslih u Hrvatskoj temeljeno na društvenim promjenama;
- Pomoć u odgoju i obrazovanju djece prognanika i povratnika;
- Pedagoški aspekti inovativnog kurikuluma osnovne škole.

3.4.3. Međunarodna suradnja

Međunarodna suradnja u području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću očituje se u nizu projekata koji se u Hrvatskoj provode na temelju ugovora između Ministarstva prosvjete i športa i, *inter alia*, sljedećih organizacija i/ili ustanova:

- UNICEF (niz projekata o pravima djeteta; odgoju i obrazovanju za razvoj, suradnju i snošljivost; mirno rješavanje sukoba i posredovanje među vršnjacima; psihosocijalnoj podršci djeci i učiteljima prognanicima i izbjeglicama itd.);
- UNESCO (Projekt o obrazovanju za mir i ljudska prava za hrvatske osnovne škole; UNESCO-ve udružene škole itd.);
- UNHCHR (tehnička pomoć na promicanju ljudskih prava i demokracije);
- Institut "Otvoreno društvo" (brojni odgojnoobrazovni projekti kojima se promiče demokracija i građansko društvo; financijska potpora Centru za istraživanje i razvoj obrazovanja);

- Vijeće Europe (brojni projekti i aktivnosti, uključujući sjedišta građanstva te seminare o odgoju i obrazovanju za ljudska prava i pomirenje u istočnoj Slavoniji);
- Europska komisija (Europa u školi, Tempus);
- Centar za građanski odgoj iz Calabasasa, SAD (projekt Građanin i ustav - temelj demokracije);
- Kulturkontakt iz Beča (projekt o upravljanju i nenasilnom rješavanju sukoba);
- Njemački institut za učenje na daljinu (projekt o odgoju i obrazovanju za demokraciju);
- PRONI institut iz Stockholma (projekt o razvoju službi za pomoć mladima u istočnoj Slavoniji).

Mnoge projekte provode hrvatske nevladine organizacije uz financijsku potporu stranih donatora, kao što su npr. USAID, Otvoreno društvo - Hrvatska, nizozemska, norveška, britanska, kanadska, švicarska i brojna druga veleposlanstva u Hrvatskoj, Friedrich-Eberg-Stiftung, Friedrich-Neumann-Stiftung, Fondacija Mott, Centar Olofa Palmea, Winstonova fondacija za svjetski mir, Westminsterška fondacija za demokraciju itd. Nažalost, do sada je vrlo malo škola u cjelini imalo koristi od iskustava nevladinih organizacija, uglavnom zbog nespремnosti Ministarstva prosvjete i športa da nevladine organizacije prepozna kao partnere u stručnom usavršavanju učitelja i u redovitoj nastavi.

3.4.4. Osiguranje kvalitete

Mjere za provođenje politike kojom bi se osigurala kvaliteta odgoja i obrazovanja općenito i odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću posebice, još nisu utvrđene.

3.4.5. Informacijsko-komunikacijske tehnologije

Prema dokumentu *Informatizacija školskog sustava* Ministarstva prosvjete i športa, u praksi se već provodi veći dio politike informatizacije škola (školska

mreža CROSNET). Kompjuteri su uvedeni u gotovo sve škole; mnoge škole imaju pristup Internetu i svoje web-stranice; učitelji se osposobljavaju za korištenje novih informacijskih tehnologija, a donekle je uspostavljen središnji registar i baza podataka. U ostalim zadaćama, kao što su razvoj informacijske infrastrukture i školskog web-sustava, Ministarstvo prosvjete i športa tek je na početku. Među zadaćama koje se trebaju ostvariti u skoroj budućnosti je suradnja Ministarstva prosvjete i športa, Ministarstva znanosti i tehnologije te Ministarstva kulture na razvoju novih informacijskih tehnologija za školski sustav.

3.4.6. Financije

Prije 2000. godine iz Državnog proračuna izdvajana su znatna sredstva za rad Nacionalnog odbora za odgoj i obrazovanje o ljudskim pravima i za izradu *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava*, ali i za tiskanje i dostavu programa školama. Izobrazba učitelja za primjenu Nacionalnog programa bila je prvotno organizirana uz pomoć nevladine organizacije Udruženi u odgoju i obrazovanju za ljudska prava (Human Rights Education Associates) i drugih organizacija iz SAD-a i nizozemske vlade. Za 2000.-2001. godinu Ministarstvo prosvjete i športa izdvojilo je oko 1.200.000,00 HRK (oko 155.000 US\$) za seminare za izobrazbu učitelja u primjeni Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava, uključujući izobrazbu županijskih koordinatora. Manja potpora osigurana je kroz druge programe Ministarstva prosvjete i športa, primjerice kroz projekte za mlade, sjedišta građanstva, projekt o građanstvu i demokraciji itd. Ministarstvo izdvaja određena sredstva i za seminare nekih nevladinih organizacija pokrivanjem troškova putovanja i smještaja njihovih sudionika i sl.

Godine 1999. Ministarstvo prosvjete i športa izdvojilo je oko 16.617.000,00 HRK za nabavku informacijske opreme za osnovne škole i njihove knjižnice, dok je srednjim školama u tu svrhu dodijeljeno samo 2.823.000,00 HRK.

Prethodno je u tekstu spomenuto da se programi odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina u potpunosti financiraju iz Državnog proračuna na temelju prijedloga Ministarstva prosvjete i športa. Programi nacional-

nih manjina u području kulture i odgoja i obrazovanja financiraju se i iz Ureda Vlade Republike Hrvatske za nacionalne manjine. U 2001. godini Ured se prema dodijeliti 18.000.000,00 HRK iz Državnog proračuna za zajednički program zajednica nacionalnih manjina kao i za programe 28 pojedinačnih organizacija i ustanova koje pripadaju nacionalnim manjinama. Manjine koje su korisnici sredstava iz Državnog proračuna i visine tih sredstava su sljedeće (u HRK):

• Talijani (4 organizacije i ustanove)	3.912.000,00
• Česi (2 organizacije i ustanove)	1.632.000,00
• Slovaci (1 organizacija)	612.000,00
• Mađari (2 organizacije)	2.000.000,00
• Rusini i Ukrajinci (1 organizacija)	774.000,00
• Srbi (5 organizacija i ustanova)	4.550.000,00
• Nijemci i Austrijanci	320.000,00
• Židovi (1 ustanova)	320.000,00
• Slovenci (1 organizacija)	364.000,00
• Albanci (1 organizacija)	364.000,00
• Bošnjaci (2 organizacije)	490.000,00
• Romi (3 organizacije) + posebni program	1.234.000,00
• Crnogorci (1 organizacija)	364.000,00
• Makedonci (1 organizacija)	364.000,00
• zajednički program zajednica nac. manjina	700.000,00

Ured Vlade Republike Hrvatske za nevladine organizacije još je jedan izvor financiranja programa civilnih organizacija, od kojih neki pripadaju području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti. U travnju 1999. godine, Vlada je osigurala ukupno 28.316.522,47 HRK. za 351 “prioritetna” programa (od ukupno 1145 prijavljenih) koji su ocijenjeni kao značajni za razvoj lokalne zajednice. Programi iz područja odgoja i obrazovanja, ljudskih prava i razvoja građanskog društva financirani su s 3.658.066,00 HRK (12,92% od ukupnih sredstava). S načinom trošenja sredstava i rezultatima projekata javnost je bila informirana putem dnevnog tiska i Narodnih novina.

4. POGLED IZ PERSPEKTIVE CIVILNOG DRUŠTVA

4.1. Opća razmatranja

Hrvatska ima dugu povijest aktivnog sudjelovanja građana u društvenom životu. U 19. stoljeću civilni aktivisti bili su poznati i kao zaštitnici nacionalnih interesa. Mnogi od njih su se samoorganizirali ili pridruživali dobrotvornim grupama pri vjerskim ustanovama radi pružanja pomoći invalidima, siromašnima i djeci beskućnicima. Ženske organizacije su organizirale tečajeve u čitanju i pisanju, higijeni, vođenju kućanstva, kuhanju i šivanju za seoske žene. Tijekom komunizma hrvatska civilna scena podijelila se po ideološkoj osnovi. Ranije građanske organizacije bile su ukinute kao izraz buržoaskog vremena ili priključene razgranatom sustavu organizacija i ustanova koje osniva Komunistička partija sa zadatkom masovnog širenja komunističkih ideja. Manji dio članova tih organizacija nastavlja djelovati u sklopu dobrotvornih akcija Crkve ili prelazi u protokomunističku ilegalu posvećujući se zadatku nacionalnog oslobođenja, od kojih većina napušta zemlju i počinje djelovati iz inozemstva.

Početak devedesetih godina lokalne organizacije koje su djelovale pod nadzorom komunista nestaju, a njihovo mjesto zauzimaju nove generacije civilnih aktivista izraslih u kontekstu rata. Stotine nevladinih organizacija, lokalnih udruga, crkvenih klubova, grupa mladih i grupa za samopomoć, osnivaju se kako bi skrbili za prognanike i izbjeglice. Većina tih organizacija pruža humanitarnu i post-traumatsku psihološku pomoć tisućama djece i mladih koji se ne mogu nositi s gubitkom članova svojih obitelji i/ili prisilnim prognaništvom. Stalna psihološka pomoć pruža se i velikom broju civila i vojnika koji su

bili zatočeni u logorima i mučeni, nakon čega nisu bili u stanju vratiti se svakodnevnom životu, s obzirom da su patili od višestrukih psihičkih poremećaja. Među najosjetljivijim slučajevima za koje se trebalo skrbiti, bile su mlade žene koje su prisilno držane u logorima i uzastopce silovane. Mnoge od njih su puštene na slobodu u visokom stupnju trudnoće pa im se trebalo pružiti ne samo psihološku i psihijatrijsku, nego i medicinsku i socijalnu pomoć.

Iako se ideja o povezivanju humanitarne i psihološke pomoći s pripremom za snošljivost, mirno rješavanje sukoba, interkulturalno razumijevanje i građansku odgovornost, rano pojavila u programima nekih nevladinih organizacija, njeno provođenje bilo je problematično u određeno vrijeme. Za mnoge građane to je bio znak nepoštivanja izmučenog stanovništva kojemu je bilo potrebno vrijeme kako bi izliječilo rane i ponovno otkrilo vrijednost pomirenja. Drugi odbijaju takve inicijative uvjereni da su one u suprotnosti s nacionalnim interesima u ratnim vremenima, a to mišljenje naveliko dijeli i velik broj od države podržavanih medija koji na različite načine stigmatiziraju djelovanje nevladinih organizacija. Neki ih pak građani vide kao sredstvo skrivenog pritiska od strane pragmatičnog Zapada koji odbija razlikovati žrtvu i napadača. S druge strane, pojedine nevladine organizacije drže da nisu dovoljno kompetentne za izobrazbu učitelja ili trenera, odnosno da takva izobrazba pripada isključivo pod nadležnost stručnih ustanova. Apsurdno je da su u to vrijeme te iste ustanove bile doslovno “zamrznute” i dobrim dijelom nesvjesne potrebe za uvođenjem interventnih programa kako bi učitelje pripremile da razumiju i djelotvorno odgovore novim društvenim potrebama, kao i da aktivno pridonese obnovi društvenih odnosa u zajednici.

Pa ipak, već oko 1992.-1993. neke nevladine organizacije, od kojih većina pripada mreži Antiratne kampanje, kao što je primjerice Centar za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku, organiziraju prve seminare za izobrazbu učitelja u snošljivosti i mirnom rješavanju sukoba. Među najranijim inicijativama bio je i trodnevni seminar iz odgoja i obrazovanja za toleranciju kojeg organiziraju UNESCO i Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO 1993. godine, okupljajući hrvatske i srpske učitelje u jednoj osječkoj školi koja je pretrpjela znatne štete tijekom ratnih operacija.

Krajem rata, a posebice nakon što je Hrvatska povratila suverenitet nad okupiranim područjima 1998. godine, civilne organizacije počinju redefinirati svoje

prioritete kako bi pridonijeli demokratskim promjenama. Posljedica toga bila je pojava velikog broja programa namijenjenih pripremanju mladih, djece, učitelja i drugih stručnjaka te običnih građana za aktivnu ulogu u oblikovanju budućnosti svojih društava. Programima se ne uvode samo nove teme, npr. učenje o/za nenasilno rješavanje sukoba, interkulturalna osjetljivost, građanska odgovornost, ljudska prava, snošljivost itd., već i nove strategije, kao i nove metode učenja i poučavanja, kao što su rasprava, timski rad, igranje uloga, simulacija, akcijsko istraživanje, oluja ideja, aktivno slušanje, posredovanje među vršnjacima, facilitacija, samopomoć, suradnja, povezivanje, lobiranje itd. Kako se u tom razdoblju sve više učitelja uključuje u neformalne oblike izobrazbe preko seminara i radionica, oni uskoro postaju pioniri u uvođenju novih znanja i vještina u svoja odjeljenja i u prenošenju novih iskustava svojim kolegama. U školama koje vode kruti ravnatelji, te se inovacije u početku uvode gotovo ilegalno, od strane manjih grupa učitelja koji se usuđuju suprotstaviti tradicionalnoj školskoj praksi i krutim odgojnoobrazovnim pravilima.

Istina je da su hrvatske nevladine organizacije u početku bile veoma ovisne o stranoj pomoći i stranim odgojnoobrazovnim programima. Svoj rad su započele učeći na iskustvima velikog broja međunarodnih, međuvladinih i stranih nevladinih organizacija koje u Hrvatsku dolaze sa znanjem i oduševljenjem za promjenu. Među najpoznatijim organizacijama su: UNICEF, UNESCO, UNHCHR, Vijeće Europe, Soros fondacija, OESS, EU, Svjetska banka, USAID, Međunarodni helsinški odbor, Amnesty International, Catholic Relief, Caritas, Centar za građansko obrazovanje iz Calabasasa i HREA iz SAD-a, Kulturkontakt iz Austrije, Institut PRONI iz Švedske itd. Hrvatski aktivisti kombiniraju međunarodne pristupe s jedinstvenim iskustvom življenja u postkomunističkom i poslijeratnom društvu. Neke od programa, posebice one koji se provode pod pokroviteljstvom međuvladinih organizacija, odobrava Ministarstvo prosvjete i športa pod nazivom "suradnja", no sve donedavno vrlo je malo tih projekata uistinu bilo priznato kao dio kvalitetne prakse koju je moguće primijeniti i u redovitoj nastavi. U nemogućnosti da mijenjanju krute sveučilišne programe, mnogi sveučilišni profesori i istraživači također se pridružuju građanskoj sceni kako bi tu razvili i/ili provjerili svoje vlastite odgojnoobrazovne modele.

Gotovo je nemoguće navesti, a još manje opisati sve projekte i/ili programe u području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje razli-

čitošću ili sličnim područjima, koji su se u Hrvatskoj provodili u sklopu civilne scene tijekom posljednjeg desetljeća. Neke organizacije više rade s učiteljima i/ili općenito građanima, neke su uglavnom usmjerene na mlade i studentsku populaciju (mladi za mlade), a treće na predškolsku djecu i učenike osnovnih škola. Na tisuće inicijativa provele su nevladine organizacije iz Zagreba i okolnih gradova (Centar za mirovne studije, Mali korak, Forum za slobodu odgoja, Amnesty International - Hrvatska, Europski dom, Europski pokret - Hrvatska, Europski klub mladih, Korak po korak, Hrvatski helsinški odbor, Hrvatsko debatno društvo, Centar za psihološku pomoć, Suncokret, Centar za ženske studije, B.a.b.e., Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava, Magna Carta, Hrvatska sekcija ISHR-IGFM-a, Europska grupa mladih, Europski parlament mladih, Hrvatsko vijeće mladih, Hrvatski pravni centar, Udruga mladih odvjetnika, Volonterski centar, Lokalna agencija za demokraciju iz Siska, Odbor za ljudska prava u Karlovcu itd.), iz srednje i istočne Slavonije (Centar za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku, Europski dom u Slavonskom Brodu, Proni centar u Vukovaru, Dunavska grupa mladih za mir, Akcijska grupa mladih u Osijeku), iz Rijeke i okolnih gradova (Škola mira u Mrkoplju, Homo u Puli) itd.

Nažalost, u Hrvatskoj nikada nije napravljena sustavna analiza i ocjena odgojnoobrazovnih programa nevladinih organizacija. Mnogi važni podaci izgubljeni su zbog nedostatka interesa za neformalni odgoj i obrazovanje među znanstvenicima, kao i među samim nevladinim organizacijama. Pa ipak, neke nevladine udruge svakako zaslužuju pozornost, kako zbog kvalitete, tako i zbog trajanja i opsega njihovih odgojnoobrazovnih programa:

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava - široko poznata nevladina organizacija iz Osijeka, Istočna Slavonija, osnovana 1992. godine s ciljem pružanja pomoći učiteljima i drugim stručnjacima, mladima i građanima različite etničke i vjerske pripadnosti u produktivnom i nenasilnom upravljanju i rješavanju sukoba u skladu s načelima ljudskih prava, jednakosti, mira, pluralizma i građanskog društva. Organizacija provodi dva velika projekta: *Promicanje demokracije i građanskog društva* i *Obrazovanje za izgradnju mira i psihosocijalni razvoj pojedinaca i zajednice u Istočnoj Slavoniji i u Podunavlju - Kreativne radionice*. Svrha prvog projekta je pripremanje građana za nadzor nad izborima i vođenje nestranačke kampanje, pomoć u razvoju nevladinog sektora i promicanje prekogranične suradnje. S drugim projektom se započelo još 1992. Prvot-

ni cilj bio je pomoći učiteljima i djeci prognanicima, uključujući povratnike, u oslobađanju od traumatskih ratnih iskustava učenjem tehnika upravljanja traumom i jačanjem samosvijesti. Dugoročni cilj bio je promicanje kulture mira i nenasilja kao preduvjeta za razvoj stabilnog građanskog društva. Projekt sadrži odgojnoobrazovnu i intervencijsku komponentu. Odgojnoobrazovna komponenta obuhvaća usvajanje novih vrijednosti i tehnika. Ostvaruje se putem radionica i seminara koji se održavaju tijekom cijelog tjedna. Teme koje se obrađuju su: vještine komuniciranja, izražavanje emocija, aktivno slušanje, zaštita ljudskih prava, strategije suradnje, razvoj samopoštovanja i samopouzdanja, smanjenje predrasuda i razvoj snošljivosti. Nakon temeljnog tečaja, sudionici se upoznaju sa složenijim problemima, kao što su: rehabilitacija nakon stresnih trauma, realitetna terapija, alternative nasilju, posredovanje i rješavanje sukoba, vjerska snošljivost i ekologija. Intervencijska komponenta podrazumijeva direktnu psihološku pomoć kroz grupni rad i individualnu terapiju. U program su uključeni učitelji, mirotnovni aktivisti, djeca, mladi, žene i pripadnici vjerskih zajednica. Izobrazba se odvija u tri grupe: napredni (multiplikatori), osobe s manje iskustva i učitelji koji žive u oslobođenim područjima. Nedavno je Centar izradio i program za građansko obrazovanje za Sveučilište u Osijeku (Odsjek za biologiju i kemiju). Ministarstvo prosvjete i športa uvrstilo je Centar u popis nevladinih organizacija koje "pridonose ostvarenju nacionalnih odgojnoobrazovnih ciljeva", pa se i njegovi programi nalaze u Katalogu seminara za izobrazbu učitelja.

Mali korak - nevladina organizacija iz Zagreba koja je početkom devedesetih godina postala poznata po svom pionirskom radu na izobrazbi učitelja u području mirnog rješavanja sukoba i posredovanja među vršnjacima. Između 1995.-2000. pod pokroviteljstvom UNICEF-a provodi projekt *Mirno rješavanje problema, posredovanje među mladima i međuvršnjačko obrazovanje u školi*, u koji je uključeno više od 50 osnovnih škola s populacijom učenika poslijeratnih povratnika iz cijele Hrvatske, uključujući Vukovar, Borovo Selo, Osijek, Dalj, Knin, Topusko, Vojnić, Glinu, Karlovac i Zagreb - Kozari Bok. Središnji cilj projekta bio je izrada programa za "multipliciranje multiplikatora" tj. za izobrazbu učitelja, školskih pedagoga i psihologa u tehnikama proaktivnog i nenasilnog rješavanja sukoba te u strategijama oslobađanja od post-traumatskog stresa, kako bi oni bili pripremljeni za širenje novih znanja i vještina na učenike različitog etničkog, vjerskog i društveno-ekonomskog porijekla, kao i

na druge učitelje i roditelje. U programima nenasilnog rješavanja sukoba i posredovanja među vršnjacima sudjelovalo je ukupno 3.000 učenika. Programi su se provodili u školama kao interaktivne radionice izvan nastave ili u redovitim nastavnim predmetima. Provođenje se pratilo i vrednovalo, a rezultati dostavljani širokom krugu zainteresiranih. Program je odobrilo Ministarstvo prosvjete i športa, pa je učiteljima koji su prošli obuku uručivana diploma Malog koraka i Zavoda za unaprijeđenje školstva Ministarstva prosvjete i športa. Seminari Malog koraka u području nenasilne komunikacije i posredovanja među vršnjacima uvršteni su u Katalog seminara za izobrazbu učitelja koje svake godine izdaje Ministarstvo prosvjete i športa. Očekuje se i da program o nenasilju i posredovanju među vršnjacima uskoro dobije službeni status izvannastavnog programa.

Forum za slobodu odgoja - neprofitna, nevladina organizacija koju je 1992. u Zagrebu osnovala grupa učitelja i istraživača odgoja i obrazovanja, a posvećena je razvoju otvorenog i pluralističkog odgojnoobrazovnog sustava, jačanju autonomije struke i škole, dostojanstva učenika i učitelja te kvalitete odgoja i obrazovanja. Forum je tijekom desetljeća svoga rada organizirao brojne okrugle stolove i rasprave o strateškim pitanjima odgoja i obrazovanja, uključujući prosvjetnu politiku, odgojnoobrazovnu reformu, pluralizam u odgoju i obrazovanju, suradnju u odgoju i obrazovanju među susjednim zemaljama itd. Godine 1997. organizacija je pokrenula istraživački projekt o analizi sadržaja hrvatskih udžbenika povijesti za osnovnu i srednju školu temeljem koje je sastavljen niz vrijednih prijedloga za promjenu. Analiza udžbenika povijesti je u posljednje vrijeme proširena na udžbenike književnosti, zemljopisa te odgoja i obrazovanja za demokraciju u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini. Program "Vlast grafitima" pokrenut je 2000. godine u suradnji s Fakultetom političkih znanosti iz Zagreba. Sadržaj je predstavljen na 10 videokaseta, a svaka obrađuje posebnu temu: politika, država, vlada, izbori, građani, samouprava, javnost, međunarodni odnosi te svijet i hrvatska država. Program je prilagođen nastavi društvenih predmeta u srednjim školama. Još dva Forumova programa privukla su veliku pozornost učitelja. Jedan od njih je *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje* koji potječe iz Sjedinjenih Američkih Država, a preveden je i prilagođen hrvatskim potrebama. Organiziran je kao serija seminara kojima je svrha razvoj učiteljskih kompetencija za promicanje kreativnog mišljenja i demokratskih odnosa među učenicima korištenjem interaktivnih

metoda u nastavi. *Zakon ulice* je svjetski poznat odgojnoobrazovni program kojim se unaprjeđuje pravna i civilna pismenost među mladima kao pretpostavka njihova osnaživanja za aktivnu i odgovornu ulogu u oblikovanju budućnosti svojih društava. Putem interaktivnih metoda (analiza slučaja, igra uloga, simulacija itd.) sudionici seminara uče temeljne pojmove i vještine sudjelovanja, dijaloga, razgovora i pregovora polazeći od pravnih standarda i postupaka. Jedan od programa Foruma uvršten je u Katalog seminara za izobrazbu učitelja Ministarstva prosvjete i športa, što znači da po završetku izobrazbe učitelji dobivaju diplomu koju Ministarstvo priznaje za promaknuće u struci.

Centar za mirovne studije - nevladina ustanova za neformalnu izobrazbu iz Zagreba poznata po svojim dobro organiziranim interdisciplinarnim tečajevima. Ona nudi dva glavna programa u kojima sudjeluju građani različite dobi, struke, obrazovnog statusa i etničkog podrijetla. Godišnji program *Mirovotvornih studija* polazi od načela promicanja mira, ljudskih prava i građanskog društva. Nakon izmjena tijekom 2000./2001. akademske godine, program Centar sada obuhvaća 13 tečajeva s ukupno 212 sati godišnje: Uvod u mirovne studije; Umjetnost nenasilja; Razumijevanje nasilja; Upravljanje sukobom; Ljudska prava - izazov promjenama; Civilna politika; Ženska kultura otpora; Mitologije, metafore i aktivizam; Dugotrajno nenasilje; Tehnologija i komunikacija; Izgradnja mira; Iskustveno učenje; Zaštita okoliša i održivi razvoj; Nacionalni identiteti; Odnosi među spolovima. *Program izgradnje mira* namijenjen je građanima Hrvatske koji ne žive u glavnom gradu. Sastoji se od 4 podprograma: MIRamiDA - Osnovni tečaj ("Da-za-program-za-mir", koji obuhvaća upoznavanje s najvažnijim pojmovima u području mira); MIRamiDA za mlade (tečajevi za mlade i aktiviste koji rade s mladima); MIRamiDA plus (napredni tečajevi za hrvatske građane i građane susjednih zemalja) i MIRamiDA partnerstvo (tečajevi za članove političkih stranaka i sindikata zaposlenika koji djeluju na lokalnoj razini; cilj je podizanje svijesti o građanskom društvu, ljudskim pravima i rodnoj perspektivi). Osim tih programa, Centar provodi još dvije aktivnosti: *Mirovotvornu knjižnicu*, otvorenu za javnost i *Posebne programe za javnost*, koji uključuju teme kao što su: ratni zločin, nasilje i terorizam u Zapadnoj Europi, transformacija sukoba u osnovnoj školi, uvod u kvalitativnu znanost, integrativna psihoterapija itd. U 2000. godini glavne programe prošlo je više od 250 sudionika, a još 300 ih je sudjelovalo u javnim raspravama. Programi su danas dobro prihvaćeni u društvu i medijima kao i među učiteljima. Ipak,

Ministarstvo prosvjete i športa ih još nije priznalo kao sastavni dio obrazovanja odraslih i/ili cjeloživotnog obrazovanja.

Projekt Obrazovanje za mir i ljudska prava za hrvatske osnovne škole - pokrenut je 1997. godine pod pokroviteljstvom UNESCO-a, Vlade Kraljevine Nizozemske, Vlade Republike Hrvatske i Hrvatskog povjerenstva za UNESCO s ciljem razvoja sveobuhvatnog pristupa odgoju i obrazovanju za mir i ljudska prava za hrvatske osnovne škole. Provela ga je nezavisna grupa istraživača sa Sveučilišta u Zagrebu, radeći u suradnji s učiteljima i mirotnim aktivistima i aktivistima za ljudska prava iz Hrvatske i inozemstva. Godine 1998. Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima Vlade Republike Hrvatske prihvatio je u projektu pripremljen konceptijski okvir za izradu programa (*policy-paper*), kao i program odgoja i obrazovanja za ljudska prava za učenike od 1.-4. razreda osnovne škole kao polazište sveobuhvatnog Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava od predškole do visokog obrazovanja, uključujući obrazovanje odraslih i medije. Osim konceptijskog okvira za izradu programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava, u projektu su pripremljeni sljedeći nastavni materijali, kao i referentni materijali za učitelje: a) Priručnik za učitelje; b) dva udžbenika za učenike (za prvi i drugi razred te za treći i četvrti razred); c) pregled programa u svijetu; d) izvješće o terenskom istraživanju; e) Interdisciplinarni rječnik; f) Međunarodni i domaći dokumenti; g) Bibliografija radova s bilješkama; h) Međunarodni adresar; i) Izvješće s međunarodnog simpozija "Opći ciljevi - raznovrsni pristupi: Promicanje ljudskih prava, mira i demokratskog građanstva odgojem i obrazovanjem". Materijali se koriste na seminarima za izobrazbu učitelja koje organizira Ministarstvo prosvjete i športa. Jedan dio njih tiskan je i dostavljen na oko 500 adresa osnovnih škola, fakultetskih knjižnica i pojedinih istraživača. Nastavak projekta nastojat će osigurati *Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo*, koji započinje radom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

4.2. Istraživački postupak

U svrhu izrade potpunijeg izvješća o politici odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, organizirana je jednodnevna rasprava u fokus-grupi 17. lipnja 2001. godine. Metoda fokus-grupe odabrana je kako bi se kompenzirali nedostaci vremenske i financijske naravi i kako bi se u ograničenim okolnostima maksimalno iskoristile mogućnosti pilot-istraživanja za identifikaciju ključnih pitanja izrade i primjene politike odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u Hrvatskoj. Na raspravu su bile pozvane organizacije i/ili ustanove koje imaju različitu funkciju u području odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću: izvršna vlast, praksa, uprava, informiranje itd. Za svaku od njih karakterističan je poseban tip iskustva i stručnosti, i svaka zauzima zaseban položaj u sustavu odgoja i obrazovanja, ali su sve jednako važne za razvoj i primjenu politike i programa odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću na nacionalnoj razini. Fokus-grupu su činila 22 predstavnika sljedećih organizacija i/ili ustanova:

- *nevladine organizacije* (Amnesty International - Hrvatska; Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek; Centar za mirotvorne studije, Zagreb; Forum za slobodu odgoja, Zagreb)
- *sjedišta građanstva pri srednjim školama* uspostavljena kao dio projekta Vijeća Europe o odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo (Labin, Našice, Varaždin, Zagreb)
- *učitelji* (od odgajatelja do sveučilišnih nastavnika)
- *organizacije mladih* (Europski klub mladih)
- *središnja vlast* (Ministarstvo prosvjete)
- *županijska* (lokalna) vlast (Zagreb, Vukovar)
- *sindikati učitelja* ("Preporod")
- *novinari koji izvještavaju u području odgoja i obrazovanja* ("Školske novine", "Novi list", "Večernji list").

Dva tjedna prije sastanka organizacije i/ili ustanove koje su odabrane za raspravu u fokus-grupi telefonom su bile obaviještene o istraživanju, nakon čega im je upućen pismeni poziv s kratkim opisom Projekta o obrazovanju za de-

mokratsko građanstvo Vijeća Europe, ciljevima istraživanja i najvažnijim temama za raspravu o politici odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u Hrvatskoj i to:

- nacionalna politika
- strategije primjene
- prepreke u primjeni.

Na samom sastanku sudionicima je podijeljena lista s detaljnim pitanjima kojima se nastojalo zacrtati okvir rasprave. Pitanja su bila sljedeća:

- Ima li Vlada Republike Hrvatske jasnu politiku demokratskog razvoja hrvatskog društva? Koje vrijednosti/načela/prioriteti prevladavaju u toj politici?
- Je li odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću sastavni dio hrvatske prosvjetne politike? Tko su partneri u izradi te politike?
- U kojoj mjeri su različiti akteri odgoja i obrazovanja (škole, sveučilišta, lokalna uprava, nevladine udruge, udruge mladih, sindikati učitelja, mediji, crkva, organizacije koje pripadaju nacionalnim manjinama itd.) upoznati s politikom odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću?
- Je li politika odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću praćena realističnim provedbenim mjerama? Koji čimbenici primjene su predviđeni tim mjerama? Promiče li se tim mjerama suradnja i partnerstvo između formalnog/vladinog i neformalnog/civilnog sektora?
- Koji postojeći programi i prakse odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću što ih provode nevladine organizacije podržavaju primjenu te politike?
- Na koje prepreke nailaze nevladine organizacije kada pokušavaju pridonijeti primjeni te politike? Na koje prepreke nailaze škole i učitelji?
- Na koji način se mogu ukloniti prepreke u provođenju politike odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću?

4.3. Rezultati

4.3.1. Prosvjetna politika i društveni razvoj

Rasprava o politici demokratskog razvoja hrvatskog društva usmjerila se na *Strategiju razvoja Hrvatske u 21. stoljeću*. S obzirom da je sastanak organiziran prije službenog usvajanja teksta dokumenta, vrlo malo sudionika je poznavalo njegov sadržaj, pa se većina ograničila na iznošenje svojih očekivanja. Sudionici su izjavili kako od strateškog dokumenta očekuju da bude sukladan obećanjima koje su stranke na vlasti dale na izborima u siječnja 2000. Među obećanjima stranaka koja su sudionici rasprave najčešće navodila bila su: jačanje vladavine prava i odgovornosti na svim razinama; poboljšanje uvjeta života; gospodarski oporavak temeljen na proizvodnji, a ne na politici uvoza; smanjenje moći (samovolje) države i državne uprave nad građanima; veća transparentnost procesa odlučivanja; promicanje jednakosti, pluralizma i “društva koje brine za svoje članove”; smanjenje privilegija “nove elite” i ubrzanje procesa podizanja optužnica protiv svih onih koji su nezakonito iskoristili privatizaciju; jačanje solidarnosti umjesto rivalstva sve do pune primjene politike jednakih šansi itd. Mnogi sudionici isticali su diskontinuitet kao ključni problem u razvoju hrvatskog društva. Jedan od sudionika taj je problem potresno sumirao na sljedeći način: *“Svaka druga generacija prisiljena je početi ispočetka. Svakih 20 - 30 godina tjera nas se da povjerujemo u novu političku retoriku i prihvatimo nove koncepte i ideje o tome tko smo i što kao pojedinci i kako bi se trebali ponašati. Ljudi su siti toga da ih se tretira kao nezrela bića koje treba nadzirati odozgo za njihovo vlastito dobro. Mi moramo misliti na našu budućnost i budućnost naših obitelji u trajnim okvirima, biti oslobođeni samovolje i pritiska i biti u stanju suočiti se s izazovima ispunjeni očekivanjima, a ne strahom.”*

Jedan pravac razmišljanja koji je prožimao raspravu o politici razvoja hrvatskog društva na makro-razini, ukazivao je na stalno prisutan raskorak u novijoj hrvatskoj povijesti između politike i njezine primjene. Neki sudionici ocijenili su političke smjernice kao *“previše papira bez racionalnih strategija i mjera primjene, kao i bez prijeko potrebne političke volje.”* Jedan od sudio-

nika ustvrdio je da nas “još uvijek okružuje komunistička tehnologija vladanja i upravljanja”, koja je i danas duboko ukorijenjena u našoj svakodnevnoj praksi, te da još nismo uspjeli pronaći i primijeniti djelotvorne demokratske strategije u zamjenu za stare. “To nije brvatski specificum. Čini se da svijet zna vrlo malo o tome kako treba provoditi tranziciju da se dođe do željenog cilja.” Nekoliko sudionika objasnilo je neravnotežu između politike i prakse u terminima “nedosljednih političkih prioriteta, slabe provedbene politike, ad hoc deonesenih provedbenih mjera i nepostojanje standarda ocjenjivanja kvalitete, što sve rezultira voluntarističkom praksom združenom s nedostatkom odgovornosti na svim razinama.”

4.3.2. Politika odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću

Iznoseći svoje stavove o politici odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću te o primjeni te politike, neki od sudionika izjavili su da prije sastanka i materijala za raspravu nisu imali jasnu ideju o tome što znači izraz “odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću”, odnosno treba li taj izraz shvatiti:

- u širem smislu, kao *teorijski koncept* koji pokriva sve odgojnoobrazovne politike i prakse s ciljem pripremanja mladih i odraslih za njihovu aktivnu i odgovornu ulogu u jačanju demokracije i civilnog društva; tj. kao pojam koji najbolje objašnjava današnju opću težnju građana da za sebe osiguraju bolju (emancipiraniju i osnaženiju) poziciju prema vlasti koja bi nadilazila okvire regionalne ili nacionalne politike;
- u užem smislu, kao *politički koncept* koji prvenstveno ovisi o shvaćanju državne vlasti o tome što treba učiniti da se osigura daljnji razvoj demokratskih procesa u društvu, pri čemu vlast jamči ili ne jamči potrebne pretpostavke za taj razvoj, što može biti izraz primjene širih međunarodnih ili regionalnih politika, ili pak nastavak klasičnog koncepta državljanškog/građanskog odgoja kojim se smisao odgojnoobrazovne akcije svodi na osiguranje lojalnosti građana demokratskoj državi; ili
- u još užem smislu, kao *praktički koncept* koji se najčešće oblikuje “odozdo”, iz aktivnog procesa samoostvarenja/samoreprodukcije obra-

zovanih, vještih i samomotiviranih građana, odnosno iz procesa koji proizlazi iz “istinske civilne ideologiju” i, kao takav, ima ugrađenu snagu ne samo da ospori već i da tijekom vremena izmijeni državnu strukturu, organizaciju i politiku.

Nekoliko sudionika je imalo problema u povezivanju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti s europskom odgojnoobrazovnom politikom. Samo jedan sudionik bio je u potpunosti informiran o zaključcima sastanka u Krakovu 2000. godine, a većina nije imala informacija o mjestu koje odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti ima u obrazovnim shemama Pakta o stabilnosti za Jugoistočnu Europu i, posebice, Proširenog procesa Graz.

Većina sudionika je pitanje politike i primjene odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti razmatrala ili u kontekstu primjene *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava*, ili u kontekstu programa koje provode u svojoj školi (primjerice, predstavnici sjedišta građanstva), odnosno civilnih odgojnoobrazovnih akcija općenito (primjerice, predstavnici nevladinih organizacija), pri čemu su bez vidljivih problema preuzimali nove termine (odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo) da njima označe vlastitu praksu.

U raspravi o *Nacionalnom programu odgoja i obrazovanja za ljudska prava* te odnosu Programa prema politici odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti, pojavile su se sljedeće zanimljive pojedinosti:

- Većina sudionika, kako iz formalnog, tako i iz civilnog odgojnoobrazovnih sektora, nije mogla sa sigurnošću odgovoriti je li primjena Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava obavezna za sve škole i na koji način. Izjavili su kako su imali problema u tumačenju Nastavnog plana i programa za osnovnu školu iz 1999. godine u kojemu stoji da je “Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratski građanski odgoj” sastavni dio nastavnog plana i programa na toj razini i da se on može primijeniti kroskurikularno, kao izborni predmet ili kao izvannastavna aktivnost u školi. Glavni uzrok nerazumijevanja sudionici rasprave ne nalaze samo u tome što integracija programa u formalni odgojnoobrazovni sustav nije praćena provedbenom politikom i mjera-

ma, nego i u činjenici da se ravnatelji i učitelji ne osjećaju spremnima provesti takav program bez odgovarajuće pripreme, pa radije pribjegavaju “starim načinima poučavanja”.

- Nekoliko predstavnika nevladinih organizacija izjavilo je da je, usprkos tome što su suradnja i partnerstvo između škola i nevladinih organizacija jasno naznačeni u Nacionalnom programu odgoja i obrazovanja za ljudska prava, “*sve još uvijek u početnoj fazi*” zbog “*duogodišnje segregacije, nepovjerenja, izbjegavanja i stereotipiziranja s obje strane.*”
- Sudionici rasprave nisu znali za konzultacije koje je Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima imao s brojnim nevladinim organizacijama u Hrvatskoj i inozemstvu u posljednjoj fazi izrade *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava*. Iako je većina znala za postojanje programa, vrlo malo ih je bilo upoznato s njegovim načelima i sadržajem, a samo su rijetki razmišljali o načinu na koji bi svoje vlastite aktivnosti učinili dijelom provedbene sheme Nacionalnog programa.

Kada se od sudionika rasprave zatražilo da usporede svoj sadašnji položaj u sustavu odgoja i obrazovanja i onaj koji su imali tijekom prošlog desetljeća, svi su se složili da su okolnosti poboljšane, osobito za nevladin sektor. Nevladine organizacije više nisu diskriminirane od strane Vlade, učitelji se osjećaju slobodniji sudjelovati u njihovim programima, škole su otvorenije za inovacije koje dolaze “odozdo”, u nekim zajednicama lokalne vlasti surađuju s nevladinim udrugama itd. No, iako su te promjene značajne, one su, kako jedan predstavnik nevladinog sektora ističe, samo “vrh ledenjaka”. Drugi predstavnik nevladinih udruga izjavio je kako je prije 2000. godine njihova pozicija bila puno jasnija nego što je sada. Prije zadnjih parlamentarnih izbora vlast je na nevladine organizacije gledala kao na opoziciju i tretirala ih kao neprijatelja ili ih jednostavno ignorirala. Nedostatak komunikacije s upravnim strukturama zapravo je natjerao nevladine organizacije na samoosnaživanje i jasno postavljanje vlastitih prioriteta. Nove okolnosti ih pak čine nesigurnima u odlučivanju o tome što treba učiniti. Važnost suradnje između vladinog i nevladinog sektora službeno je potvrđena, ali još nema značajnijeg poboljšanja, barem ne u smislu “*priznavanja nevladinih organizacija kao partnera u procesu odlučivanja, umjesto da se na njih gleda samo kao na primatelje pomoći.*” Odnos je dobro opisao jedan od sudionika: “*Svi smo mi sada prijatelji i part-*

neri ali, nažalost, mi nemamo koristi od tog partnerstva i, što je još gore, ni oni nemaju koristi od nas.” Suradnja se još shvaća kao jednosmjernan proces. Primjerice, *“Ministarstvo prosvjete može osigurati određena sredstva nevladinom projektu, ali je rijetko zainteresirano za rezultate tog projekta, odnosno za to je li projekt uspješno ostvaren i mogu li se njegovi rezultati primijeniti i negdje drugdje.”* Neke nevladine organizacije već su prihvatile takav odnos i ne usuđuju se pitati za učinak koji to ima na njihov položaj.

4.3.3. Postojeći projekti, programi i akcije kojima se promiče odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću

Nevladine organizacije

Predstavnici civilnog sektora opisali su nekoliko projekata i programa koji se mogu uzeti kao primjeri dobre prakse u primjeni politike odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u formalnom i neformalnom sustavu izobrazbe učitelja, kao i u programima izobrazbe mladih. Među njima su projekti/programi organizacije Amnesty International - Hrvatska (podizanje svijesti o ljudskim pravima, uključujući “Priručnik - Prvi korak”; aktivni pristupi u odgoju i obrazovanju za ljudska prava; natjecanje u dječjim crtežima); Centra za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku (ljudska prava, nenasilje, interkulturalno razumijevanje, sudjelovanje građana u odlučivanju itd.); Foruma za slobodu odgoja (razvoj vještina kritičkog mišljenja za sudjelovanje u odlučivanju, pravna pismenost); Centra za mirotnorne studije (obrazovanje odraslih u nenasilnom rješavanju sukoba, nediskriminaciji i jednakosti itd.); Malog koraka (posredovanje među vršnjacima, nenasilno rješavanje sukoba, odgoj i obrazovanje za ljudska prava); Europskog kluba mladih (učenje aktivnih i facilitativnih strategija); Centra za direktnu zaštitu ljudskih prava (širenje vrijednog materijala za učenje) itd. Predstavnici civilnog sektora u raspravi su isticali svoje iskustvo u izradi neformalnih programa; primjenu interaktivnih metoda učenja i poučavanja; individualiziran pristup; fleksibilnost tema; raznovrsnost materijala koje koriste u izobrazbi; stvaranje neautori-

tarnog i responsivnog ogojnoobrazovnog ozračja; fleksibilnost u odnosu učitelj-učenik; vještine suradnje i pregovora s različitim akterima na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini; iskustvo u lobiranju, vođenju kampanje i povezivanju; što sve ima veliku važnost u decentraliziranom ogojnoobrazovnom sustavu.

Mnoge škole, primjerice u Istočnoj Slavoniji, prepoznaju značaj suradnje s nevladinim organizacijama za postizanje kvalitativnih promjena u odgoju i obrazovanju i podržavaju sudjelovanje stručnog osoblja u nevladinim programima. U takvim se školama od učitelja očekuje da nova znanja i vještine primijeni u svojoj nastavi, ali i da ih prenese svojim kolegama i upravi te da tako školu učini otvorenijom za potrebe učenika i zajednice u cjelini.

Predstavnici organizacija mladih istakli su svoje iskustvo u međuvršnjačkoj izobrazbi mladih; povezivanju organizacija mladih u nacionalnim okvirima; lobiranju; izradi neformalnih programa za mlade u području interkulturalnog učenja, promicanja ljudskih prava i europskog identiteta; izradi materijala za aktivno učenje i širenju materijala po Hrvatskoj.

Sjedišta građanstva

Predstavnici hrvatskih sjedišta građanstva opisali su svoja iskustva u uvodenju tema iz područja odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću u redovite srednjoškolske programe, svoje spoznaje o preprekama uvodenju inovacija što se javljaju kao posljedica nepostojanja potpore u školi i izvan nje te su progovorili o strategijama i sredstvima otklanjanja tih prepreka. Predstavnici sjedišta građanstva iz Varaždina govorili su o načinima na koje su zaobilazili unutarnje prepreke prilikom pokušaja integriranja odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo u svoje programe. (*“Ključni problem nije imati brabrosti izazvati Ministarstvo prosvjete i športa nego imati brabrosti mijenjati školsku praksu onda kada naidete na neprijateljstvo i suprotstavljanje među svojim kolegama zato što ‘svojim učenicima dajete previše slobode’. U takvim okolnostima možete ili odustati ili razviti strategiju malih koraka u mijenjanju škole. Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo nije stvar jednog razrednog odjeljenja. Jednom kada se uvede u samo jednu učionicu, demokratsko građanstvo počnije mijenjati školu*

kao cjelinu. Treba biti svjestan njegovih dinamičkih potencijala i spreman na protivljenje. Strategija primjene treba voditi računa o postojećoj školskoj strukturi i pristupima nastavi, kao i o unutarnjim odnosima moći te uključiti praksu trajnog lobiranja.”)

Učitelji koji sudjeluju u projektu odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo potiču učenike da se suoče s autoritarnošću škole i pojedinih učitelja. (*“Učenici trebaju znati kako autoritarne strukture i osobe funkcioniraju te steći vještine kojima će te strukture mijenjati na dobrobit svih.”*) Iskustvo učitelja - sudionika varaždinskog projekta, koji u praksi nastoje učenicima otvoriti širi prostor za izražavanje svog vlastitog mišljenja, je najdragocjenije. (*“To je težak i odgovoran proces. Ako se odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo provodi isključivo kao igra ili ‘zamisli da...’ rasprava, učenici uskoro postaju nezainteresirani. Za njih tada odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo postaje samo ‘još jedan u nizu školskih zadataka’ otuđenih od stvarnih problema. S druge strane, ako učenici nauče kako sudjelovati u odlučivanju i kako izraziti svoje mišljenje, ostaje pitanje što učiniti s tim znanjem. Da bi bile uvjerljive, škole moraju osigurati stvarne uvjete kako bi učenici mogli primijeniti stečena znanja i vještine u reformiranju organizacije škole i kurikuluma. Školska uprava bi isto tako trebala otvoriti ustanovu kako bi svojim učenicima omogućila suradnju s lokalnim snagama u mijenjanju zajednice kao cjeline.”)*

Rezultati varaždinskog sjedišta građanstva su izuzetni: *“Učitelji posvećuju više pozornosti onome što govore i kako se ponašaju pred učenicima. Svatko je svjestan da se poštivanje ljudskih prava pozorno nadgleda, kako u svezi s poštenim postupkom prema učeniku, tako i u svezi s ispunjavanjem pojedinačnih odgovornosti. I učitelji i učenici postali su otvoreniji za drugačija mišljenja. To je dovelo do stvaranja ozračja uzajamne skrbi, potpore i partnerstva koje počinje utjecati i na lokalnu zajednicu. No autoritarne strukture su i dalje prisutne, pa je još puno toga potrebno napraviti.”*

Važan aspekt odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti u školama, prema mišljenju varaždinskog sjedišta građanstva, je razvoj osjetljivosti za percepciju Drugoga. Zanimljiv primjer kako se to može postići predstavljen je u njihovim školskim novinama koje su tiskane tijekom provođenja projekta. Umjesto s ravnateljem ili učiteljima, učenici su o pro-

blemima škole porazgovarali s čistačicom kako bi “glavnima” dali do znanja što predstavnici “nečujnih školskih glasova” misle o ulozi škole, odgojnoobrazovnim promjenama, školskoj disciplini itd.

O promjenama koje je projekt odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo unio u školu govorila je i predstavnica zagrebačkog sjedišta građanstva pokrenutog u jednoj srednjoj školi. Ona je izvijestila o poboljšanju komunikacije između učitelja, učenika i školske uprave: *“Nakon što su učenici nasilje u školi predložili kao temu projekta, mnogi učitelji su odbili sudjelovati, objašnjavajući da oni na tome nemaju što raditi jer ‘škola nema tih problema’, prosječni školski uspjeh učenika je visok itd. Na kraju se ipak ispoštovana volja učenika pa se prišlo izradi programa. Primjena je iznijela na vidjelo postojanje velikog broja prikrivenih sukoba koji su prožimali svakodnevnu školsku praksu (verbalni seksizam, diskriminacija djevojčica u ocjenjivanju itd.). Učitelji su počeli razgovarati o svom ponašanju i izražavati sve veće zanimanje za potrebe svojih učenika.”* Dimenzija odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo postupno je uvedena u sve nastavne programe, a sve više učitelja je izražavalo želju za stručnim usavršavanjem u tom području.

Predstavnica labinskog sjedišta građanstva, također iz srednje škole, govorila je o mogućnostima unaprjeđenja suradnje između škole i lokalnih vlasti te o važnosti potpore lokalnih medija i roditelja u provođenju projekta obrazovanja za demokratsko građanstvo. *“Individualna učiteljska inicijativa je presudna, ali se ona može ostvariti samo ako postoji financijska, stručna, administrativna i moralna potpora lokalne vlasti i zajednice. Lokalni mediji su u tome važan partner, jer oni javnosti prenose ideje i prakse koje razvija sjedište građanstva i tako stvaraju ozračje koje je poticajno za rad sjedišta.”* Naglasila je da je potpora lokalne zajednice najvažniji preduvjet za provođenje bilo koje promjene u školskoj organizaciji i nastavnom programu te da ta potpora ovisi o uzajamnom priznavanju prava i odgovornosti. Istaknula je važnost povećanja učeničke autonomije preko rada učeničkog vijeća, tijela koje je u školi osnovano tijekom provođenja projekta sjedišta građanstva (prije donošenja novog zakona o srednjem školstvu), temeljem dobre suradnje na lokalnoj razini. *“Sudjelovanjem u odlučivanju učenici postaju*

odgovorni ne samo za svoj osobni uspjeh već i za kvalitetu školskog života, školskog okruženja i sl.”)

Seminari o primjeni Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava

Od 1999. godine Zavod za unaprijeđenje školstva Ministarstva prosvjete i športa provodi regionalne seminare za stručno usavršavanje učitelja u primjeni *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava* u suradnji sa sveučilišnim profesorima i lokalnim nevladinim organizacijama. Početkom 2001. grupa iskusnih odgajatelja i učitelja osnovnih i srednjih škola pridružila se dotadašnjoj grupi trenera, a trend je da se broj učitelja koji će pripremati druge učitelje u budućnosti povećati. Rezultati vrednovanja koje se provodi nakon svakog seminara pokazuju da većina učitelja ima koristi od predavanja, radionica i rasprava o odgoju i obrazovanju za ljudska prava koji se organiziraju u sklopu seminara, posebice kad ih vode sami učitelji, koji sa sudionicima mogu podijeliti svoja iskustva o uključivanju novih tema i metoda u redovite nastavne programe. Prema njihovim riječima, sudjelovanje na seminarima pomoglo im je da *“bolje razumiju ključne pojmove i vještine koje njihovi učenici trebaju usvojiti.”* Također ističu da je *“razmjena iskustava i naknadno neformalno povezivanje među sudionicima najvrijedniji rezultat takvih seminara, jer im pomaže da s većom sigurnošću mijenjaju svoj rad u razrednom odjeljenju i pribave cjelovitiji pristup ocjenjivanju i vrednovanju svojih učenika.”* Unatoč tome, broj učitelja koji su do sada sudjelovali u seminarima još je malen, pa bi jaz između njih i onih koji nisu prošli istu pripremu uskoro trebalo premostiti kako bi se otklonile prepreke u uvođenju programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava u škole.

Individualne inicijative učitelja

Predstavnici predškolskih organizacija govorili su o strategijama samopomoći koje se koriste kao kompenzacija za financijske i strukturalne nedostatke predškolskog sektora, osobito ograničene mogućnosti obrazovanja u struci (još uvijek se pripremaju po dvogodišnjim programima koji nisu povezani s višim razinama obrazovanja). Riječ je o *“izobrazbi unutar ustanove”*, *“između*

sebe”, pri čemu se koriste metode igranja uloga, simulacije, oluje ideja itd., kao oblici stručnog usavršavanja. Velik broj odgajatelja i njihovih ustanova nefomalno je “umreženo” radi širenja primjera dobre prakse i materijala za učenje i poučavanje. Mnogi su uspostavili uspješnu suradnju s roditeljima (“Program otvorenih vrata”), privatnim sektorom i lokalnom upravom. Predstavnicima su u raspravi izjavili da im Ministarstvo prosvjete i športa pomaže u stručnom usavršavanju, ali da je broj seminara daleko od potrebnog. Neke predškolske ustanove samostalno su pokrenule projekte kojima nastoje poboljšati komunikaciju i participaciju, u nekima odgajatelji i djeca prikupljaju i izrađuju materijale za učenje o ljudskim pravima i demokratskom građanstvu. Slikovnica o ljudskim pravima koju su izradila djeca u jednom zagrebačkom vrtiću ustupljena je i drugim predškolskim ustanovama.

4.3.4. Prepreke uvođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i promicanje različitosti

Veći dio rasprave bio je posvećen identifikaciji prepreka uvođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu u odgoj i obrazovanje općenito, a posebice u škole, kao i mogućnostima uklanjanja tih prepreka. Glede prepreka, odgovori sudionika rasprave mogu se svrstati u dvije široke kategorije:

A) Strukturalne/institucionalne prepreke

- *Koncepcija odgoja i obrazovanja* - Novi, širi i integrativan koncept odgoja i obrazovanja još nije uveden (u politiku, teoriju i praksu). Mnogi još uvijek odgoj i obrazovanje izjednačuju sa školovanjem, a školovanje svode na troškove, umjesto na ulaganje. Na učenike se i dalje uglavnom gleda kao na primatelje, a na učitelje kao na davatelje znanja. Akademsko stjecanje znanja se dobrim dijelom izjednačava s učenjem činjenica koje proizlaze iz određene discipline, dok se stjecanje vještina uzima kao manje vrijedno i izjednačava sa strukovnom ili tehničkom obukom. Prepreka promicanju odgoja i obrazovanja za aktivno i odgovorno građanstvo je i naširoko prihvaćeno mišljenje da “*politici nije*

mjesto u učionici” i da se “djecu treba učiti poslušnosti, a ne suprotstavljanju.”

- *Odgojnoobrazovna politika* - Ne postoji racionalna, sveobuhvatna, usklađena i konzistentna odgojnoobrazovna politika s jasno utvrđenim prioritetima u kontekstu promicanja cjeloživotnog učenja, gospodarskog blagostanja, ljudskih prava i sloboda, jednakosti i pluralizma, vladavine prava, društvene kohezije i uključivanja. (*“Učiteljima, a vjerojatno i kreatorima prosvjetne politike, još nije jasno koje osobne i društvene ciljeve bi trebalo postići odgojem i obrazovanjem. Odgojnoobrazovni prioriteti se lako i često mijenjaju, ovisno o ‘dnevnoj politici’ i bez prijeko potrebnih razjašnjenja.”*)
- *Strategija primjene* - Ne postoji djelotvorna i konzistentna provedbena strategija s jasno utvrđenim mjerama i mehanizmima za postizanje dogovorenih odgojnoobrazovnih ciljeva (plan akcije). To neizbježno vodi voluntarizmu i donošenju *ad hoc* odluka na svim razinama, a učitelja čini nesigurnim kad treba odrediti koje zadaće ima odgoj i obrazovanje i kako ih treba ispuniti. (*“Naš odgojnoobrazovni sustav je ‘krpara’ napravljena od stotine nepovezanih ili labavo povezanih propisa, inicijativa i praksi. Potrebno je hitno uskladiti sve te dijelove.”*)
- *Postupci ocjenjivanja i vrednovanja* - Suprotno centralističkoj izradi politike i nastavnog plana i programa, ocjenjivanje i vrednovanje je krajnje decentralizirano. Sustav se temelji na kontroli unosa (eksplicitno određeni odgojnoobrazovni sadržaji), dok je izlaz (kvaliteta učenikova znanja) prepušten isključivo učiteljima. Politika kontrole kvalitete nije utvrđena niti za pojedinu odgojnoobrazovnu razinu, niti za sustav u cjelini, a ne postoje niti nacionalni standardi školskog postignuća koji bi omogućili pouzdane usporedbe napredovanja učenika.
- *Legislativa* - Zakoni u području odgoja i obrazovanja izrađuju se i usvajaju zasebno, pa ne osiguravaju prijeko potrebne zakonodavne temelje za razvoj perspektive cjeloživotnog učenja. Nadalje, pravni tekst orijentiran je i dalje na školu pa ostavlja malo prostora za priznanje potreba učenika i lokalne zajednice. (*“Zakonodavstvo u odgoju i obrazovanju nije usklađeno sa zahtjevom za osuvremenjivanjem tog područja. Potrebno je*

izvršiti njegovu temeljitu reviziju i reformu u surbu pune integracije sustava, čime bi se osigurala horizontalna i vertikalna probodnost.”)

- *Struktura, organizacija i upravljanje* - Odgojnoobrazovni sektor ima ozbiljnih organizacijskih i strukturalnih problema: niski organizacijski kapaciteti i česte organizacijske i strukturalne promjene, posebice na razini izvršne vlasti (Ministarstva), što su rijetko vođene racionalnim i pragmatičkim kriterijima. Stil upravljanja je prilično autoritaran i neparticipativan. (*“Ponekad je teško dokučiti tko je u upravi odgovoran za što.”*)
- *Decentralizacija* - Proces decentralizacije u odgoju i obrazovanju koji je nedavno pokrenut usvajanjem izmjena zakona o osnovnom i srednjem školstvu, primljen je s kritikom. Mnogi misle da su promjene pokrenute iznenada te da se ni lokalna uprava ni škole nisu primjereno pripremile kako bi izvukle korist iz decentralizacije. (*“Decentralizacija može biti blagoslov, ali i prepreka demokratskim promjenama u odgoju i obrazovanju. Pozitivna je zbog toga što ravnatelja čini izravnije odgovornim za ‘živi organizam škole’. S druge strane, ako središnja vlada ne osigura djelotvorne mehanizme kontrole, decentralizacija sustava koji je još urođen u autoritarnu i centralističku tradiciju, koji raspolaže oskudnim resursima za promjenu i kojega je društveni status obezvrjedjen, može ugroziti razvoj ljudskih resursa u lokalnoj zajednici, potaknuti nepotizam i ojačati lokalne moćnike.”*) Neki također misle da decentralizacija može produbiti rascjep između centra i periferije u državi i dovesti do novog vala odljeva mozgova. (*“Ako se mehanizmi kontrole kvalitete i afirmativne mjere za nerazvijene zajednice ne uvedu kao sastavni dio procesa decentralizacije, ona može dovesti do smanjenja mogućnosti izbora u odgoju i obrazovanju, povećanja negativne selekcije u zapošljavanju učitelja, slabljenja osjećaja odgovornosti učitelja te poticanja novih oblika ovisnosti i nejednakosti na lokalnoj razini. Na kraju, to može pokrenuti proces odljeva mozgova i ostaviti lokalnu zajednicu bez ljudskih i profesionalnih resursa prijeko potrebnih za njeno društveno i ekonomsko prestrukturiranje i razvoj.”*)
- *Nastavni programi i udžbenici* - Odgojnoobrazovne ciljeve i sadržaje za svaki nastavni predmet u osnovnoj i srednjoj školi određuje Ministarstvo prosvjete i športa. Program je još uvijek orijentiran na činjenice,

umjesto na vještine i pretrpan nepotrebnim podacima, a isto je i s udžbenicima. (*“Neki udžbenici su puki odraz znanstvene discipline. Njihovi autori pretvaraju školske predmete u mini-znanosti. Opći kriteriji kvalitete udžbenika nisu postavljeni. Ministarstvo prosvjete i športa pribivača udžbenik na temelju mišljenja stručnog povjerenstva koje samo imenuje. Kriteriji i postupci izbora u povjerenstvo nisu jasni.”*) Dimenzija odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitošću nije uvedena u nastavne programe. Odgoj i obrazovanje za ljudska prava službeno je uveden kao sastavni dio nacionalnog nastavnog plana i programa za osnovne i srednje škole, no mnogi učitelji još ne znaju je li uključivanje tog programa u nastavu obvezno.

- *Školsko ozračje* - Odnosi između učitelja i učenika još uvijek su u velikoj mjeri formalni i autoritarni. Učenike se češće kažnjava nego ohrabruje za njihovu inicijativu. Razina kompetitivnosti je visoka, a suradnje i solidarnosti niska. O distanci prema pojedinim učenicima i njihovu isključivanju iz grupe rijetko se razgovara u razrednom odjelu. Pitanja razrednog i školskog ethosa uglavnom su zanemarena. (*“Roditelji se ne usude komentirati ili otvoreno kritizirati rad škole i učitelja jer se boje da bi to moglo negativno utjecati na školski uspjeh njihove djece.”*)
- *Izobrazba i stručno usavršavanje učitelja* - Izobrazba učitelja više je orijentirana na sadržaj predmeta, a manje na vještine i metode. Mnogi učitelji nisu pripremljeni za promicanje aktivnog, sudjelujućeg i suradničkog učenja, timskog rada, nenasilnog rješavanja sukoba, kritičkog i argumentiranog mišljenja, akcijskog istraživanja, socijalne i interkulturalne osjetljivosti, posredovanja među vršnjacima, multiple i globalne perspektive itd. Njihova percepcija obrazovanja i međunarodnih standarda od kojih polaze demokratske promjene, još je fragmentarna i ekskluzivna. (*“Budući da su nepripremljeni za provođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava, odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i sličnih pristupa, učitelji zanemaruju važnost tih programa i nazivaju ih ‘novim marksizmom’ ili ‘novom ideologijom’.”*)
- *Pripremljenost upravnih službi* - Tijela i službe središnje i lokalne uprave zaduženi za odgoj i obrazovanje, nisu primjereno pripremljeni za preuzimanje svoje uloge u demokratskim promjenama. Još uvijek su

najčešće autoritarni, krajnje birokratizirani i daleko od toga da istinski budu u službi javnosti (građana). (*“Školski inspektori najrigidniji su dio sustava. Oni procjenjuju škole po tome koliko se striktno drže nastavnog plana i programa. Učitelji redovito ispunjavaju pedagošku dokumentaciju kako se to od njih traži, ali u učionici rijetko poučavaju ‘po knjizi’. Žalosan je što se ne usuđuju pokazati svoja stvarna postignuća.”*)

- *Horizontalna i vertikalna suradnja u Vladi* - Suradnja unutar i između različitih sektora i tijela vlade za područje odgoja i obrazovanja ne postoji, ili je slaba.
- *Odnos škole i lokalne zajednice* - Znatan broj škola još uvijek je izdvojen iz lokalne zajednice i nije uspostavio partnerske odnose s roditeljima i lokalnim akterima. (*“Orijentacija na deskriptivna znanja, zanemarivanje know-how kompetencija, izolacija od drugih sektora i civilnog društva, glavni su uzroci neuspjeha škole u pripremanju mladih za odgovorno i aktivno građanstvo.”*)
- *Odnos učitelja i civilnih aktivista* - Odnos učitelja i aktivista nevladinih udruga nije jasan. Učitelji nisu spremni ostvarivanje školskih zadataka povjeriti “nestručnjacima”, dok nositelji civilne inicijative misle da njihovo iskustvo u aktivnim pristupima nadilazi iskustvo učitelja. (*“Otvorena školska vrata nisu dovoljna. Područja odgovornosti profesionalnih učitelja i civilnih aktivista treba nedvosmisleno odrediti i uvažavati iskustvo obiju strana u svakodnevnoj školskoj praksi. To pretpostavlja djelotvorno praćenje te primjerene postupke i mjere za procjenu kvalitete kako bi se školu sačuvalo i od previše formalizma i od previše improvizacije. Zajednički doprinosi demokratskim promjenama obiju strana ne ovisi samo o razmjeni stručnog znanja i vještina nego i o razmjeni mjera nadzora i vrednovanja.”*)
- *Profesionalne udruge* - Profesionalne udruge su nerazvijene, dezintegrirane i marginalizirane. Njihov glas rijetko se čuje u raspravama o prosvjetnoj politici i unaprjeđenju nastavnog plana i programa (*“Mi u zemlji imamo 33 profesionalne udruge na papiru, a jako mali broj u akciji.”*)

- *Širenje i razmjena informacija* - Razmjena informacija još nije zadovoljavajuća ni na kojoj razini. Ministarstvo prosvjete i športa nema izgrađen djelotvoran sustav unutarnje i vanjske razmjene informacija. Središnja knjižnica u Ministarstvu je ukinuta, a nova baza podataka još nije stavljena u funkciju. Osoblje Ministarstva koje sudjeluje na međunarodnim skupovima često nema jasan mandat pa rijetko dostavlja informacije većem broju škola. (*“Svaki put kad se postavi pitanje racionalizacije uprave, na njega se odgovara ukidanjem službi koje su temelj njena kvalitetnog rada. Struka nije ta koja odlučuje što treba učiniti, nego političari.”*)
- *Međunarodna suradnja* - Mogućnosti međunarodne suradnje i razmjene ne distribuiraju se niti raspoređuju ravnopravno. Neke škole su pretrpane desecima međunarodnih projekata i programa dok druge njima oskudijevaju. Osim toga, rad i rezultate takvih škola Ministarstvo prosvjete i športa ne prati i ne nagrađuje na odgovarajući način, a informacije o tome uglavnom se mogu naći samo ako škola ima dobro pripremljenu web-stranicu. (*“Odabir škola koje sudjeluju u projektima što su rezultat bilateralnih i multilateralnih ugovora s Ministarstvom prosvjete i športa, nije dovoljno transparentan. Neke škole i učitelji se favoriziraju u odnosu na druge.”*)
- *Financije* - Postoji značajna neusklađenost u izdvajanjima iz Državnog proračuna između odgoja i obrazovanja i drugih sektora. Financijska potpora središnje i lokalne vlasti za inoviranje nastavnih programa (npr. uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava, odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo, interkulturalnog odgoja i obrazovanja itd.) i projektno orijentiranu nastavu u školi, izuzetno je mala i destimulirajuća. (*“Puno toga ovisi o samom učitelju i njegovoj motiviranosti za uvođenje novih koncepata i metoda u nastavu, često na uštrb svog slobodnog vremena i energije. Nagrade za to ranije nisu bile predviđene, a sada su, ako ih uopće ima, minimalne.”*)
- *Opremljenost škola* - Većini škola nedostaje prostora i opreme za uvođenje aktivnog i timskog učenja, projektnu nastavu, organizaciju radionica itd. Namještaj i njegov raspored u učionicama često podržava frontalnu nastavu. (*“Učenici još sjede po dvoje u klupama razmješte-*

nim u redove gledajući jedni drugima u leđa. Ne može se očekivati suradnja i timski rad u takvim uvjetima.”)

- *Aktivnosti civilnog sektora* - Programima nevladinih udruga nedostaje održivosti, suradnje i transparentnosti. (“*Mnoge nevladine organizacije ponašaju se natjecateljski. Općenito govoreći, sam civilni sektor treba više unutarne suradnje i solidarnosti. Nevladine organizacije se međusobno ne uvažavaju kao jednako važni dijelovi civilne potpore odgojnoobrazovnom sustavu, a neke čak pokazuju i sklonost samoizolacije.*”)
- *Pokrivenost medijima* - Osim “Školskih novina”, jedinog glasila specijaliziranog za područje odgoja i obrazovanja, slab medijski interes za obrazovanje i niska razina pripremljenosti novinara za izvješćivanje o odgojnoobrazovnim pitanjima općenito, a o odgoju i obrazovanju za ljudska prava, demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti posebice, pogubna je. Identitet odgoja i obrazovanja u medijima je upitan. Vijesti iz tog područja ponekad se pojavljuju u rubrici za kulturu, ponekad u rubrici za unutarnju politiku, a najčešće u crnoj kronici. Potreba za proizvodnjom senzacije postaje daleko važnija od predstavljanja primjera dobre prakse ili sustavne analize prosvjetne politike i njene primjene. Mediji su još ovisini o pojedincima i tijelima Vlade te centrirani na političare. Većini novinskih kuća nedostaju novinari koji se kontinuirano bave odgojem i obrazovanjem i koji su dovoljno stručni da mogu sustavno izvješćivati i kritički promišljati odgojnoobrazovne promjene (primjerice, decentralizaciju). Stavovi javnosti o odgoju i obrazovanju uglavnom se formiraju na razgovorima s visokim predstavnicima izvršne vlasti. Najutjecajni mediji ignoriraju civilne aktivnosti jednako kao i rad škola i učitelja. (“*Novinari se tijekom svog studija ne pripremaju za izvješćivanje o problemima odgoja i obrazovanja. Oni o tome uče postupno, metodom vlastite kože. Žarište njihovog zanimanja ovisi o odluci glavnog urednika. Jedan dan ih se šalje da pišu o udžbenicima, a već drugi dan im se dodjeljuje zadatak da izvještavaju o problemima u prometu ili mliječnoj industriji. Čovjek bi trebao biti genij da sve to može primjereno pokrivati. Pa ipak, mediji u našoj zemlji imaju ogroman utjecaj na mišljenje*”)

javnosti o odgoju i obrazovanju. Oni stoga snose dio odgovornosti za činjenicu da većina građana još uvijek obezvrjeđuje potencijale odgoja i obrazovanja u društvenom restrukturiranju i razvoju.”)

B) Psihološke prepreke

- *Predrasude o nevladinim udrugama* - Nerazumijevanje i podcjenjivanje uloge koju nevladine organizacije imaju u demokratskim promjenama još uvijek je prisutno u mnogim školama, vladi, državnoj upravi i medijima. (“*Kad smo se počeli širiti s našim programima, najednom su nas lokalni politički moćnici i mediji počeli prikazivati kao “homoseksualce”, “komunjare”, “nedomoljube”, “političku oporbu”, “prijetnju nacionalnim interesima” itd. Čak i danas mnogi građani drže da smo amateri i diletanti.*”). Takvi stavovi štetni su za suradnju. Oni su uzrok tome da se mnoge nevladine organizacije sprječava u korištenju sredstava koja Ministarstvo prosvjete i športa osigurava školama za stručno usavršavanje učitelja. (“*Kad sam bijela staviti poster naše organizacije na jednom fakultetu, morala sam dobiti odobrenje dekana, koji je to odbio izjavivši da je izlaganje postera u prostorijama fakulteta politički čin koji on ne smije dopustiti.*”). Unatoč vladinom dokumentu kojim se promiče suradnja s nevladinim sektorom, stvari u praksi nisu znatnije napredovale. Priznanje nevladinih organizacija od strane škole uglavnom ovisi o permisivnosti ravnatelja, što ne mora biti povezano s racionalnim izborom. (“*Proizvoljnost je karakteristika onih ravnatelja koji nemaju iskustva s nevladinim udrugama. Takvi ravnatelji još drže da je glavni smisao njihova upravljanja školom slušati ‘one ododzgo’, a kontrolirati ‘one odozdo’.*”)
- *Samostereotipiziranje i samopodcjenjivanje među civilnim aktivistima* - Nositelji civilne inicijative ponekad podcjenjuju svoj vlastiti rad držeći da su njihove aktivnosti uglavnom vezane za lokalne potrebe i da im nedostaje potencijala za promicanje društvenih promjena na makro razini.
- *Obezvrjeđivanje neformalne izobrazbe* - Učitelji koji o svojoj struci misle u okvirima fiksiranog prijenosa znanja, neosobnih, odnosno for-

malnih odnosa s učenicima i discipliniranog učenja, zbog labavo postavljenih okvira i otvorenih strategija učenja skloni su potcjenjivati važnost neformalne izobrazbe koju provode nevladine udruge. (*“Na pitanje što rade na radionicama, neki učitelji spremno odgovaraju: ‘Zapravo, ništa važno. Malo se igramo, puno zabavljamo i skaćemo s teme na temu.’”*)

- *Strah od deprofesionalizacije u odgoju i obrazovanju* - Djelatnici u formalnom odgoju i obrazovanju boje se da bi otvoreni odgojnoobrazovni sustav mogao dovesti do deprofesionalizacije u školstvu, ugroziti njihovu poziciju i dovesti u pitanje njihov autoritet pred učenicima. (*“Neki učitelji osjećaju nelagodu kad se vanjski partneri i javnost izravnije uključe u odgoj i obrazovanje, kad ne mogu kontrolirati proces učenja.”*)
- *Strah od inovacija* - Neki se učitelji i ravnatelji boje uvođenja inovacija u svoju praksu, posebice novih metoda i strategija poučavanja i učenja, kao što su interaktivni, suradnički i participativni stilovi, timski rad, kritička analiza itd. (*“Na učitelje i učenike koji organiziraju i/ili sudjeluju u radionicama o nenasilnom rješavanju sukoba, igranju uloga, simulaciji itd., često njihove školske kolege gledaju kao na crne ovce.”*)
- *Stereotipiziranje Istočne i Zapadne Europe* - Što se tiče međunarodne i regionalne suradnje i razmjene, mnogi djelatnici i ravnatelji škola nevoljko prihvaćaju suradnju sa školama iz zemalja Jugoistočne Europe. S druge strane, ulažu velike napore kako bi se uključili u mreže škola koje pripadaju Zapadnoj Europi. (*“Suradnja sa školama iz nedovoljno razvijenih europskih zemalja opaža se kao znak neuspjeha i nedostatak izazova. Nakon što smo godinama u odgoju i obrazovanju bili pod utjecajem Zapada, sada se teško prebacujemo na istočnoeuropska iskustva i teško prihvaćamo činjenicu da su ona vrijedni izvori učenja i promjena. Stav ‘autoritet zna najbolje’, što vezujemo za Zapad kad su izvori znaja u pitanju, ne čini se primjenjivim na Istočnu Europu.”*)

4.3.5. Mogućnosti za uklanjanje prepreka provođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu

Osim o općim uvjetima, sudionici rasprave govorili su i o mogućnostima za uklanjanje prepreka provođenju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu i to:

- izrada sveobuhvatne strategije primjene *Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava* s jasnom vezom prema odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu na svim razinama i u svim oblicima odgoja i obrazovanja. (*“Odgoj i obrazovanje za ljudska prava se ne bi smio uvesti kao još jedan poseban školski predmet; on mora ostati bolističan i kroskurikularan te snažno prožet dimenzijom odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu kako bi postao temelj za osnaživanje učeničkog dostojanstva i promicanje njihovih potencijala za razvoj civilnog društva.”*);
- stavljanje većeg naglaska na odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu u višim razredima osnovne i srednjoj školi te u nastavi vjeronauka;
- izrada standarda za mjere i postupke ocjenjivanja i vrednovanja u odgoju i obrazovanju za ljudska prava, uključujući dimenziju odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitostu, kako bi se dobiveni rezultati mogli koristiti za daljnji razvoj tog područja;
- unaprjeđenje suradnje u odlučivanju na lokalnoj razini u skladu s izmjenama zakona o osnovnom i srednjem školstvu, u kojima su roditelji i lokalna zajednica priznati kao partneri škole u odlučivanju. (*“Takva suradnja je izuzetno važna, jer svim stranama uključenim u proces donošenja odluka istovremeno pruža mogućnost učenja o demokratskim pravilima i postupcima, ali i pribvaćanje odgovornosti za rezultate odgoja i obrazovanja.”*);
- provođenje intenzivnih tečajeva za mlade učitelje tijekom njihova pripravnčkog staža o aktivnim metodama poučavanja/učenja, demokrat-

skom vođenju razrednog odjela, razvoju programa usmjerenih na učenika i kvalitativnim postupcima ocjenjivanja, u suradnji s lokalnim nevladinim udrugama;

- proširenje liste nevladinih organizacija koje Ministarstvo prosvjete i športa priznaje za izobrazbu učitelja i rad s učenicima;
- priznanje veće uloge profesionalnim udrugama u izradi prosvjetne politike i nastavnih programa. (*“Ministarstvo prosvjete i športa bi trebalo podržati inicijativu Instituta Otvoreno društvo - Hrvatska da odgovarajuće profesionalne udruge organizacijom okruglih stolova i stručnih rasprava izrade prijedloge nastavnih programa za pojedine srednjoškolske predmete.”*)
- poticanje škola na sudjelovanje u međunarodnim projektima i programima razmjene (Europa u školi, UNESCO-v Projekt udruženih škola, Globe, Škola bez rasizma, Zdrav grad itd.), kako bi svoja iskustva mogle razmijeniti s drugim školama u svijetu;
- informiranje škola koje imaju pristup Internetu o važnim adresama vladinih, međuvladinih i nevladinih organizacija, uz osiguravanje potrebnih tehničkih uvjeta kako bi se škole mogle uključiti u *on-line* rasprave o promjenama odgoja i obrazovanja u svijetu;
- otvaranje posebne rubrike u “Školskim novinama” i, po mogućnosti, u drugim glasilima javnog priopćavanja koja bi sadržavala informacije o primjerima dobre prakse u odgoju i obrazovanju za ljudska prava te u odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti; podatke o problemima u uvođenju takvih programa i mogućnostima rješenja; mišljenja učitelja koji te programe provode; recenzije knjiga, priručnika i udžbenika iz tog područja itd.. Mediji bi trebali dati više prostora neformalnim, civilnim inicijativama u izobrazbi učitelja, učenika i mladih, ali i organizirati tečajeve za novinare-početnike kako bi se oni na početku svog novinarskog rada bolje upoznali s najvažnijim problemima odgoja i obrazovanja. (*“Organizaciju probnog tečaja te vrste najavio je Institut Otvoreno društvo - Hrvatska za godinu 2001./2002.”*)

5. ZAKLJUČCI

Hrvatska je tipična tranzicijska zemlja kojoj još uvijek nedostaje racionalna, koherentna, konzistentna, djelotvorna i dugoročna prosvjetna politika. Takvo stanje je, s jedne strane, posljedica prošlosti u kojoj su politike bile samo puki odraz “revolucionarnog programa” Komunističke partije, programa koji je kreirala, kontrolirala i vrednovala središnja partijska vlast. S druge strane, to je stanje i rezultat desetljetne postkomunističke potrage za nacionalnim identitetom koju je zapriječio i ugrozio rat, životna nesigurnost i gospodarska destabilizacija. Potreba za pridruživanjem obitelji visokorazvijenih europskih demokracija s dobro definiranim načelima i strategijama društvenog razvoja u takvim je okolnostima rezultirala proizvodnjom niza neusklađenih strateških dokumenata u kojima su se društveni prioriteti u pravilu određivali u terminima izgradnje nacionalne države. Sve druge dimenzije društvenog razvoja bile su tome podređene, čak i onda kada se političkom retorikom zagovaralo suprotno. Činjenica da Hrvatska nije uspjela riješiti pitanje izgradnje nacionalne države s osloncem na demokratske procese i jačanje civilnog društva, bila je važna odrednica političkih promjena u siječnju 2000. godine. Pomak nacionalnih prioriteta prema razvoju demokracije, otvorenom tržištu i europskim integracijama, označio je početak nove faze političkih promjena u kojoj se kao čvrst temelj gospodarske stabilizacije i društvenog razvoja traže pragmatičnije i djelotvornije politike.

Na općoj razini, izvršena je revizija i izmjena Ustava, što je izazvalo promjene u zakonodavstvu glede, *inter alia*, boljeg promicanja i zaštite ljudskih prava i sloboda, prava pripadnika manjina, decentralizacije i transparentnosti u odlučivanju te osiguranja djelotvorne uloge odgoja i obrazovanja u društvenom i gospodarskom razvitku. U svezi s tim, Vlada je donijela nekoliko strateških dokumenata kao što su *Program rada Vlade Republike Hrvatske za raz-*

doblje 2000.-2004.; Strategija razvitka Republike Hrvatske u 21. stoljeću, uključujući smjernice za odgoj i obrazovanje (Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju); Nacionalni program djelovanja za djecu u Republici Hrvatskoj; Nacionalna politika Republike Hrvatske za promicanje ravnopravnosti; Program suradnje Vlade Republike Hrvatske s nevladinim - neprofitnim sektorom u Republici Hrvatskoj i Model za ostvarivanje prava pripadnika nacionalnih manjina. Ministarstvo prosvjete i športa zasebno je izradilo Osnovu za ustroj školstva Republike Hrvatske.

Unatoč relativno velikom broju strateških dokumenata, nacionalne politike su i dalje nedovoljno usklađene, prioriteti su nejasni, a razina koherentnosti nezadovoljavajuća, posebice u području odgoja i obrazovanja. Dva strateška dokumenta, jedan koji je izdala središnja Vlada (*Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju*) i drugi koji je pripremila Ministarstvo prosvjete i športa (*Osnova za ustroj školstva Republike Hrvatske*), nude različite vizije i okvire za razvoj odgoja i obrazovanja, a razlikuju se i po shvaćanju uloge formalnog i neformalnog odgoja i obrazovanja u demokratskim procesima. I jedan i drugi dokument naglašavaju potrebu za integracijom različitih razina i oblika odgoja i obrazovanja u kontekstu ostvarenja cjeloživotnog obrazovanja, kao i potrebu za povezivanjem javnog i privatnog sektora u promicanju društvenih i gospodarskih ciljeva odgojem i obrazovanjem. Istovremeno, ni jedan ni drugi dokument ne uzimaju u obzir trodimenzionalnu narav odgojnoobrazovnih promjena, zbog čega se treći sektor - civilno društvo u oba teksta spominje samo uzgredno. K tome, ključne dimenzije odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti, kao što su zaštita ljudskih prava, osnaživanje građana, ravnopravnost i nediskriminacija, pluralizam, društveno uključivanje i društvena kohezija, slabo su integrirane u cjelovitu strukturu tih dokumenata.

Najslabija točka u promicanju odgojnoobrazovnih promjena općenito, a odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti posebice, jest nedostatak provedbenih politika i strategija kojima se jasno određuju postupci, mjere i mehanizmi promjene. U praksi uglavnom prevladavaju *ad hoc* rješenja. Nedostaju i strategije kvalitetnog ocjenjivanja i vrednovanja kao i nacionalni standardi postignuća, kako u općem obrazovanju, tako i u posebnim odgojnoobrazovnim područjima, uključujući odgoj i obrazovanje za

ljudska prava, odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo, interkulturalni odgoj i obrazovanje i slične programe. Kontrolu kvalitete unosa trebalo bi zamijeniti kontrolom kvalitete rezultata učenja s osloncem na čvrste nacionalne kriterije. Osvremenjivanje (demokratizacija) cjelokupnog odgojno-obrazovnog sustava uvelike ovisi o nedvojbenom utvrđivanju onih znanja i vještina koje učenici određenog stupnja odgoja i obrazovanja trebaju usvojiti kako bi mogli uspješno i odgovorno sudjelovati u gospodarskim i demokratskim promjenama. U skladu s tim, valjalo bi izvršiti pregled i provesti reformu nastavnog plana i programa (kurikuluma), ozračja u školskim/odgojnoobrazovnim ustanovama, kao i uloge različitih društvenih čimbenika u odgoju i obrazovanju. Odgojnoobrazovne ustanove bi se trebale više usmjeriti na učenike i društvo, odnosno biti otvorenije potrebama pojedinačnih učenika i zajednice u cjelini.

Za postizanje takvih promjena, Hrvatska mora ponovno propitati zakone i dokumente na koje se oslanja izrada politike odgoja i obrazovanja kako bi se napravio divovski iskorak iz fragmentiranog radnog okvira prema integriranom sustavu ideja, organizacije i djelovanja. Preduvjeti za odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti već postoje na pravnoj razini, kao i na razini politike, a posebice na razini prakse, ali ih je potrebno uskladiti i integrirati uz sudjelovanje, suradnju i partnerstvo javnog, privatnog i civilnog sektora. Civilne inicijative u odgoju i obrazovanju za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti već su uspješno uvedene u neke škole. Sada je došlo vrijeme da se strategija “od dna prema gore” na primjeren način nađe i u dokumentima kojima se uređuje, kako nacionalna politika odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo i upravljanje različitosti, tako i načini njezine primjene.

LITERATURA

Bilten Forum za slobodu odgoja. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, 2001.

Centre for peace Studies: Annual Report 2000. Zagreb: Centre for Peace Studies, January 2001.

Children in the Republic of Croatia. Zagreb: The State Institute for the Protection of Family, Maternity and Youth, 1999.

Council of Europe Expert Report: The Long Term Strategic Development of Croatian Education System. Strasbourg: Council of Europe, 1997. (Doc. DECS-He 97/95)

CRE Institutional Evaluation Programme: Institutional Evaluation of the University of Zagreb. Geneve, June 2000.

Evaluation Report: Project: Education for Peace-building and Development of Individuals and Community in Eastern Slavonia and Danube Area - OSCE Mission Area - Creative Workshops. Osijek: Centre for Peace, Non-violence and Human Rights, April - October, 2000.

Implementation of Cultural Autonomy of National Minorities in the Republic of Croatia. Zagreb: Government of the Republic of Croatia, 1998.

Information about the project "Peaceful Problem Solving, Youth Peer Mediation and Peer Education in Schools": Implementation Period 1995 - 2001. Zagreb: Mali korak, 2001.

Izmjene i dopune nastavnih planova i programa sa smjernicama razvoja odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj. Školske novine: Poseban prilog (Zagreb): br. 4, 27. siječnja 1998.

Nacrt prijedloga državnoga pedagoškog standarda osnovnog školstva Republike Hrvatske. Školske novine: Poseban prilog (Zagreb): br. 4, 27. siječnja 1998.

Načela za izradu strategije preobrazbe i razvoja hrvatskog školskog sustava. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa RH (n.d.).

“Nastavni plan i program za osnovnu školu”. Prosvjetni vjesnik, br. 2, lipanj, 1999.

Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava. Prvi dio: Predškolski odgoj, Osnovna škola - Razredna nastava, Srednja škola. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske/Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima, 1999.

Nova hrvatska škola: Opća koncepcija odgoja u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Ministarstvo kulture i prosvjete RH, studeni 1993.

Osnova za ustroj školstva Republike Hrvatske: Prijedlog za javnu raspravu. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, lipanj, 2000.

Peace and Human Rights for Croatian Primary Schools Project. Zagreb: Croatian Commission for UNESCO, 2000.

Reports on the University of Zagreb, Croatia. Salsburg Seminar, Universities Project Visiting Advisors Program, May 1-5, 2000.

Report on the Roma/Gipsy Population in the Republic of Croatia. London: Save the Children, 2001.

Romski centar: Prijedlog projekta. Virovitica: Savez udruženja Roma Hrvatske, listopad 1998.

Second Report on Croatia (adopted on 15 December 2000). Strasbourg: European Commission against Racism and Intolerance, 3 July 2001. Doc. CRI (2001) 34.

Strategija razvitka odgoja i obrazovanja: Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske - Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske, rujan, 2001.

The Development of Education: National Report on Educational Development in the Republic of Croatia. Zagreb: Ministry of Education and Sport, May 2001.

The Implementation of Human Rights Education in Croatia. Strasbourg: Council of Europe, 1998 Doc. DECS/CIT (98) 51.

Thematic Review of National Policies for Education: Croatia. Organisation for Economic Co-operation and Development (unclassified) 23 August 2001. Doc. CCNM/DEELSA/ED(2001)5

Učitelj - najvažniji čimbenik u odgoju i obrazovanju. Školske novine: Poseban prilog: br. 4, 27. siječnja 1998.

Vocational Education and Training in Croatia. Turin: European Training Foundation, 2001.

Vrgoč, H. (ur.) *Ustroj školstva Republike Hrvatske: Radni materijal.* Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, Školsko vijeće, ožujak 2001.

Nakladnik:

Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju
za ljudska prava i demokratsko građanstvo

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
2002.

Omot:

Zlatko Bilandžija

Slog:

Aurelije, d.o.o.

Tisak:

Izvori, Zagreb

Naklada:

500

Godina izdanja:

2002.